

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ
BEYNƏLXALQ MAGİSTRATURA VƏ DOKTORANTURA MƏRKƏZİ

Əlyazması hüququnda

Alməmmədova Rəna Fəxrəddin

**“Banklarda hesablaşma və kredit əməliyyatlarının auditinin
təkmirləşdirilməsi.” mövzusunda**

MAGİSTR DİSSERTASİYASI

İxtisasın şifri və adı

060402 Mühəsibat uçotu və audit

İxtisaslaşma

Xidmət sferasında mühəsibat uçotu və audit

**Elmi rəhbər:
rəhbəri:**

Magistr proqramının

**prof. C.B.Namazova
N.M.Musayeva**

i.f.d., b/m

Kafedra müdiri

prof. S.M.Səbzəliyev

BAKİ - 2018

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ.....	3
I FƏSİL. BANKLAR VƏ MÜXTƏLİF TƏSƏRRÜFAT SUBYEKTLƏRİNİN QARŞILIQLI MÜNASİBƏTLƏRİNİN AUDİTİNİN TƏŞKİLİ VƏ APARILMASI PRİNSİPLƏRİ.....	7
1.1. Bank auditinin yaranması zəruriliyi, mahiyyəti, formaları və vəzifələri.....	7
1.2. Banklarda daxili audit, onların növləri və prinsipləri	10
1.3. Bank audit nəzarətinin əsas formaları və tipləri.....	17
II FƏSİL. BANKLARDA HESABLAŞMA ƏMƏLİYYATLARININ AUDİTİ ..	34
2.1. Hesablaşma əməliyyatlarının auditinin məqsədi ,vəzifələri və informasiya təminatı.....	34
2.2. Banklarda hesablaşma əməliyyatlarının növləri ,onların normativ hüquqi bazası və auditinin aparılma metodikası	43
2.3. Banklarda müxtəlif hesablaşma əməliyyatlarının auditinin təkmilləşdirilməsi istiqamətləri.....	55
III FƏSİL. MÜASİR DÖVRDƏ BANKLARDA KREDİT ƏMƏLİYYATLARININ AUDİTİNİN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ	61
3.1. Banklarda kredit əməliyyatlarının auditinin məqsədi, vəzifələri və aparılma prinsipləri.....	61
3.2. Kredit və ssuda əməliyyatları auditinin hüquqi bazası, məlumat mənbələri və aparılma metodikası	66
3.3. Təsərrüfat subyektlərində investisiya layihələrinin həyata keçirilməsinə yönəldilmiş kredit əməliyyatlarının auditinin nəticələrinin qiymətləndirilməsi	72
3.4. Real sektor və bank sistemi münasibətlərinin təkmilləşdirilməsində auditin rolu	75
NƏTİCƏ.....	79
Ədəbiyyatların siyahısı	82
XÜLASƏ	
РЕЗЮМЕ	
SUMMARY	

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı. Son illərdə, müəssisələrin və kapital bazarlarının sürətlə inkişaf etməyi, bəzi problemləri də özü ilə gətirmişdir. Dünyada yaranan iqtisadi böhranlar, xüsusilə 1970-ci illərdən etibarən baş verən ölkə böhranları bunun ən əsas göstəricisidir. Müəssisələrin içində olduğu rəqabət mühiti və ölkələrin yaşadığı böhran şəraiti onları daim yenilənməyə və inkişafa məcbur edir. Başqa sözlə, müəssisələr hər vəziyyətə hazırlıqlı olmalıdırlar.

Müəssisələr böyüdükcə işlətdiyi personalın sayı və nəzarət etməli olan fəaliyyətlər də artır. Fəaliyyətlərin genişlənməsi nəticəsində, müəssisə sahiblərinin müəssisəni nəzarət altında tutması da çətinləşir. Məhz müəssisələrin fəaliyyətlərini və əməkdaşlarını nəzarət etməsi və daha fəal bir şəkildə fəaliyyətlərini davam etdirə bilməyi üçün güclü daxili nəzarət ilə audit mexanizminə ehtiyac var. Çünki yetərli inkişaf və bərpa olunmağı vaxtında yerinə yetirməyən şirkətlərdə, əməliyyat riskləri və balans quruluşundan qaynaqlanan müxtəlif risklər (varlıq mənbə tarazlığı kimi) meydana gəlir. Xətalı və məkrli aparılan əməliyyatlar maliyyə informasiya axınına ya mane olmaqda və ya yanlış məlumat təqdim edilməsinə səbəb olur.

Müəssisələrin başda özləri, sonra da dövlət və bütün ictimaiyyət üçün etibarlı bir vəziyyətdə mühasibat qeydlərini aparması və nəticədə də düzgün maliyyə cədvəlləri tərtib etməlidir. Bunu etməyən müəssisələr əvvəlcə özləri zərər görür. Çünki çalışanlar və fəaliyyətləri nəzarət altında saxlaya bilməzsə bir çox itki və risk yaranacaqdır. Bu itki və risklər zaman keçdikcə müəssisələrin iflas etməsinə səbəb olur. Hətta çətinlikdə olan müəssisələrdə az vergi ödəmək və s. səbəblərlə hiyləli proseslər də aparılır. Bu səbəblərlə müəssisələr yoxlanılmalıdır.

Auditin əsas hədəfi müəssisələrdə istər xətdən ehtiyatlı olsun, istərsə hiylədən ehtiyatlı olsun, ortaya çıxma biləcək bütün səhvləri aşkar etmək və ictimaiyyətinə düzgün maliyyə məlumat təqdim edilməsini təmin etməkdir. Yuxarıda da açıqlandığı kimi səhv və hiylələrin müəyyən edilməsi, əvvəlcə müəssisənin özü üçün bir ehtiyacdır.

Müəssisələr etdikləri bütün fəaliyyətlərinin nəticələrini hər dövr sonunda maliyyə cədvəlləri ilə əlaqədar şəxslərə çatdırır. Ancaq müəssisələrin təqdim etdiyi

maliyyə cədvəlləri dövlət və ictimaiyyət üçün müəssisənin iddialarıdır. Bu məlumatların iddia olmaqdan çıxması üçün auditinin keçirilməsi şərtidir. Nəzarət tədbirləri müəssisələrin daha diqqətli olması və dürüst davranmasını təmin edir. Çünki nəzarət nəticəsində səhv və hiylələr düzəldilərək doğru və etibarlı məlumatlar ictimaiyyətə təqdim olunur. Auditorların lazım bildiyi düzəlişlər edilməzsə, müəssisələrə müxtəlif kriminal sanksiyalarda gerçəkləşdirilir. O səbəblə bütün müəssisələrdə və ölkədə əhəmiyyətli nəzarət sisteminin olması lazımdır.

Bank sahibləri və rəhbərləri, bank şöbələrində itki və risklərin olmaması, şəxsi heyətin səmərəli və düzgün işləməyini təmin etmək üçün bir sıra tədbirlər görür. Bu tədbirlər əsasnamə adı altında yazılı hala gətirilərək bütün şəxsi heyətə elan edilir. Beləliklə, hər kəsin səlahiyyət və vəzifələri dəqiq müəyyən edilmiş olur. Elə bu işlərə daxili audit sistemi adı verilir. Bank rəhbərliyi bu daxili audit sisteminə riayət edilib edilmədiyini də müərrən etmək üçün şöbələrini mütəmadi nəzarət altında saxlayır. Bu nəzarəti bank nəzarətçiləri həyata keçirir və bu nəzarətə daxili audit (ya da nəzarət) adı verilir.

Banklarda daxili auditə baxmayaraq, xəta və hiylələr olur. Bu səhv və hiylələr başda dövlət olmaq üzrə bütün ölkəyə təsir etdiyi üçün, aparılan daxili audit yetərli deyil. Bu səbəbdən banklar sahəsində mütəxəssis sayılan və rəsmi sənədi almış, müstəqil xarici auditorlar tərəfindən yoxlanılır. Bu nəzarət nəticələri də ictimaiyyət ilə internet vasitəsilə bölüşür. Bu edilən audit də müstəqil xarici audit adlanır. Müstəqil xarici audit yalnız banklar üçün deyil ölkəmizdəki bütün müəssisələr üzrə məcburi bir nəzarətdir.

Bazar əlaqələri mühitində hesablaşmaların (müəssisələr, təsərrüfat subyektləri, səhmdar cəmiyyətlər, malalanlarla, malsatanlarla, maliyyə-kredit orqanları, fəhlə və qulluqçularla və digər təşkilatlarla) xeyli hissəsinin nağdsız qaydada aparılmasına baxmayaraq müəyyən bir hissəsi də nağd hesablaşmalara əsaslanır. O da fəaliyyətdə olan kassa vasitəsilə yerinə yetirilir.

Bank və ssuda əməliyyatları təsərrüfat-maliyyə əməliyyatları içərisində mühim əhəmiyyət kəsb etməkdədir. O səbəbdən də kredit ilə ssuda əməliyyatları audit yoxlama-ekspertizasının tədqiqat obyekti olmaq məcburiyyətindədir. Kredit və ssuda

əməliyyatlarının auditinin qarşısında bəzi önəmli vəzifələr durmaqdadır. Odur ki, müəssisə ilə təşkilatlarda audit yoxlama-ekspertiza işləri həyata keçirilən zaman əldə edilmiş kredit ilə ssudaların məqsədi, təyinatı, müddəti ilə ondan doğru istifadə olunması nəzərdən keçirilməlidir. Kredit və ssudanın əlverişli mühitdə vaxtının optimallığı dəyərləndirilir. Kredit və ssudaların götürülməyi zamanı bağlanan müqavilələr, razılaşmalar ilə tərəflərin öhdəliyə götürdüyü qüvvədə olan qanunverici normativ hüquqi aktların mövcud tələblərinə müvafiq olaraq rəsmiləşdirilməsi ekspertizadan keçirilməklə onlara auditor qiyməti verilməlidir.

Bütün deyilənləri nəzərə alaraq söyləyə bilərik ki, banklarda hesablaşma ilə kredit əməliyyatlarının auditinin təkmilləşdirilməsi aktualdır.

Tədqiqatın məqsədi və vəzifələri. Banklarda hesablaşma ilə kredit əməliyyatlarının auditinin təkmilləşdirilməsinin öyrənilməsi tədqiqatın məqsədidir. Bu məqsədi gerçəkləşdirmək üçün aşağıdakı vəzifələr yerinə yetirilməlidir:

- Bank auditinin yaranması zəruriliyi, mahiyyəti, formaları və vəzifələrini nəzərdən keçirmək
- Banklarda daxili audit, onların növləri və prinsiplərini təhlil etmək
- Bank audit nəzarətinin önəmli formaları və tiplərini araşdırmaq
- Banklarda hesablaşma əməliyyatlarının növləri, onların normativ hüquqi bazası ilə auditinin aparılma metodikasına nəzər salmaq
- Banklarda müxtəlif hesablaşma əməliyyatlarının auditinin təkmilləşdirilməsi istiqamətlərini müəyyənləşdirmək
- Banklarda kredit əməliyyatlarının auditinin məqsədi, vəzifələri və aparılma prinsiplərini təhlil etmək
- Kredit və ssuda əməliyyatları auditinin hüquqi bazası, məlumat mənbələri və aparılma metodikasını öyrənmək
- Təsərrüfat subyektlərində investitsiya layihələrinin həyata keçirilməsinə istiqamətlənmiş kredit əməliyyatlarının auditinin nəticələrinin qiymətləndirmək

- Real sektor və bank sistemi münasibətlərinin təkmilləşdirilməsində auditin rolunu müəyyən etmək

Tədqiqatın obyektı və predmeti. Banklarda hesablaşma ilə kredit əməliyyatları tədqiqatın obyektini təşkil etməkdədir. Bu əməliyyatların auditinin təkmilləşdirilməsi prosesi isə tədqiqatın predmetidir.

Tədqiqatın informasiya bazası və işlənmə metodları. Dissertasiyanın nəzəri mənbələrini respublikamızın və xarici dövlətlərin iqtisadi alimlərinin bank auditinə dair elmi əsərləri təşkil edir.

Tədqiqat işində statistika, sistemli yanaşma, müqayisəli təhlil, marketing müşahidələrindən və s. metodlarından istifadə olunmuşdur.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Elmi yenilikləri aşağıdakı kimi göstərə bilərik:

- Banklarda müxtəlif hesablaşma əməliyyatlarının auditinin təkmilləşdirilməsi istiqamətləri müəyyənləşdirilmişdir
- Kredit və ssuda əməliyyatları auditinin hüquqi bazası, məlumat mənbələri ilə aparılma metodikası öyrənilmişdir
- Real sektor və bank sistemi münasibətlərinin təkmilləşdirilməsində auditin rolu müəyyən edilmişdir

Tədqiqatın praktik əhəmiyyəti. İşin praktiki əhəmiyyəti bundan ibarətdir ki, tədqiqatın nəticələrindən bank auditinin öyrənilməsi, habelə hesablaşma və kredit əməliyyatlarının auditinin öyrənilməsində istifadə edilə bilər.

İşin strukturu və həcmi. Dissertasiya giriş, üç fəsil və səkkiz yarım fəsildən, nəticə, istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısından təşkil olunmuşdur.

I FƏSİL. BANKLAR VƏ MÜXTƏLİF TƏSƏRRÜFAT SUBYEKTLƏRİNİN QARŞILIQLI MÜNASİBƏTLƏRİNİN AUDİTİNİN TƏŞKİLİ VƏ APARILMASI PRİNSİPLƏRİ

1.1. Bank auditinin yaranması zəruriliyi, mahiyyəti, formaları və vəzifələri

Bank bazarları infrastrukturalarının ən önəmli və zəruri olan elementlərindən biri də bankın auditini reallaşdıran subyektlərdir. Başqa nəzarət orqanları ilə yoxlama orqanları kimi, həmin subyektlər, yəni ki auditor təşkilatları da dövlətdə var olan bank sisteminin normal şəkildə fəaliyyət göstərməsi, həmin sistemin maliyyə baxımdan möhkəmləndirilməsi, dayanıqlığının artırılması, fəaliyyətinin təkmilləşməsi və dünya bankının sisteminə integrasiya edilməsini təmin etməkdədir[14, s.6].

Bank sistemi başqa sistemdən özünəməxsus olan xüsusiyyətlərinə görə seçildiyi kimi, bankın auditi də özünə xas olan xüsusiyyətlərə sahibdir. O, daxil olduğu sistemin, ümumilikdə onun bölmələrinin xüsusiyyətlərini özündə əks etdirməkdədir.

Bütün ölkələrdə bank auditinin özünə xas şəkildə xüsusiyyətləri mövcuddur. Bu da hər şeydən öncə onun əmələgəlmə tarixi, kökləri, mühiti, qanunvericilik bazası, tətbiq etmə mexanizmi, fəaliyyətinin qaydaları ilə başqa amillərdən asılıdır.

Bilindiyi kimi, auditorların peşəsi çox qədim vaxtlarda yaranmışdır. Onun əmələ gəlməsi barəsində fərqli olan mülahizələrin mövcudluğuna baxmayaraq tarixi olan mənbələr sübut edirlər ki, hələ bizim eramızdan öncə 200-cü illərdə Roma imperiyasında fəaliyyətdə olan xüsusi icazəsi olan vəzifəli şəxslər, imperiyaların maliyyə işlərini və məhkəmənin işlərini görən kvestorlar yerlərdə olan mühasiblərin fəaliyyətləri üzərindəki nəzarəti reallaşdırırlar. Yerlərdə görülen kvestor yoxlamalarının nəticəsi hesabat formasında imperiyanın paytaxtına gedirdi. Buradakı hesabatlar xüsusi olan mütəxəssislər tərəfindən eşidilirdi. Həmin mexanizmin tətbiq edilməsi nəticəsində məhz auditorlar (bu latın sözüdür, mənası dinləməkdir) peşəsi meydana çıxmışdır.

Auditin qanunvericiliyə əsasən yarandığı dövlət Böyük Britaniyadır. İlk olaraq 1362-ci ildə Böyük Britaniyada məcburi audit barəsində qanun qəbul

olunmuşdur. Burada olan auditin önəmi, onun zəruriliyi, təşkil olunması prinsipləri və mexanizmləri, o cümlədən ona qoyulmuş tələblər özünün əksini tapmışdır. Bunlardan sonra başqa dövlətlərdə 1867-ci ildə Fransa dövlətində, 1937-ci ildə isə Amerika Birləşmiş Ştatlarında audit barəsində qanunlar qəbul edilmişdir.

Bənzər sistem Rusiyada I Pyotrun dövründə tətbiq olunmağa başlamışdır. Auditorların icra etməli olduqları işləri fərqli peşələrin sahibləri, yəni prokurorlar, iş heyəti, katiblər reallaşdırdılar[25, s.14].

SSRİ zamanında 1928-ci ildə olan audit xidmətlərinin təşkil edilməsi haqqında olan qərarların qəbul edilməsinə baxmayaraq, çox inkişaf etməmiş və onun tətbiq olunması saxlanılmışdı.

1991-ci ildə SSRİ-nin daxilində olan respublikalar azadlıq qazandıqdan sonra bazar iqtisadiyyatı istiqamətində inkişaf etməyə başladılar. Bu respublikalarda milli iqtisadiyyatın əmələ gəlməsi milli iqtisadi sistemlərin meydana çıxması vacibliyini bildirdi. Bu da öz sırasında bu sistemlərin fəaliyyətinə olan nəzarətin reallaşmasından ötrü nəzarət ilə yoxlama orqanlarının, o cümlədən auditor təşkilatlarının meydana gəlməsini dövrün tələbinə çöndü.

Müasir mülkiyyət növlərinin əmələ gəlməsi, yeni ictimai əlaqələrin formalaşdırılması, sahibkarların yaranması, investorların yaranması, yeni zamanənin, müasir iqtisadi sisteminə xarakterik olan xüsusiyyətlərindən biridir. İqtisadi sistemdə hər bir investorun və yeni təşkilatın ən başlıca məqsədi maksimum səviyyədə mənfəət əldə edilməsidir. Buna nail olmaq məqsədilə mülkiyyət sahibləri və əmlak sahibləri ən önəmli, zəruri və operativ informasiyalara sahib olmalıdır. Bunları isə auditlər ilə etmək olur. Keçid iqtisadiyyatı olan ölkələrdə audit xidmətinin yaranmasına milli, həmçinin də kənar investorlar, o cümlədən beynəlxalq maliyyə müəssisələri təkan verdilər.

Hazırkı vəziyyətdə faktiki şəkildə bazar istiqamətində inkişaf etmiş bütün dövlətlərdə bu və ya başqa formada auditor xidmətləri vardır.

AR-da auditor xidmətləri 1990-cı illərin başlanğıclarında yaranmışdır. Başqa – başqa nazirliklərdə və komitələrdə, əsas idarələrdə auditor xidmətini göstərən şöbələr meydana gəlir və fəaliyyət göstərməkdədir. Ancaq peşəkar auditor xidmətinin

yanarması 1994-cü ildə olubdur. 1994-cü ilin sentyabr ayının 16-da “Auditor xidməti haqqında” AR-nın Qanunu qəbul olunmuşdur. Sözügedən qanun AR-da auditor xidmətinin əmələ gəlməsini, onun reallaşdırılmasının hüquqi əsaslarını, növlərini, yollarını, bu fəaliyyət formasının tənzim edilməsini, auditorların hüquqları ilə vəzifələrini ayırd edən, mülkiyyət sahibinin əmlak hüququnu müdafiə edən azad maliyyə nəzarəti sisteminin əmələ gəlməsini nəzərdə tutan bir sənəddir.

Dünyada ölkələrin iqtisadiyyatlarının inkişaf etmə tarixləri sübuta yetirir ki, auditin əmələ gəlməsi obyektiv səbəblərlə əlaqəlidir. Hər şeydən öncə belə səbəblər təsərrüfatın, iqtisadiyyatın tarixi inkişaf etmə prosesi ilə əlaqəli olmuşdur. İqtisadiyyat inkişaf etdikcə, onun idarə edilməsində operativliyə olan ehtiyac çoxaldıqca, idarəetmədə dəqiq informasiyaların əldə edilməsi və onların təsirinin artırılması auditin vacibliyini şərtləndirmişdir. Bir çox vəziyyətlərdə mülkiyyət sahiblərinin maraqları , onların tabeliyində olan uçot – hesabat işçi heyətinin maraqlarının uyğun gəlməməsi auditin yaranmasına səbəb olmuşdur. Eyni dövrdə sırası uçot işçi heyətinin və o cümlədən investorların əldə olunmuş məlumatlara əsasən durumu yetərincə qiymətləndirilə bilməməsi auditi məcburi etmişdir. Yüksək dərəcəli, peşəkar olan auditorlar mülkiyyətçilərin və təsərrüfat orqanları idarəçilərinin ən doğru istiqamət göstərənləridirlər[30, s.27].

Rusiyada mövcud qaydalar ilə standartlara uyğun audit təsərrüfatın subyektləri tərəfindən tərtib olunan mühasibat hesabatlarının doğruluğunu, görülən maliyyə ilə təsərrüfat prosedurlarının normativ aktlar əsasında təmin edilmək üçün mühasibat hesabatlarının, ödəmə və hesablaşma sənədlərinin, vergi deklarasiyası ilə başqa maliyyə öhdəliklərinin azad şəkildə yoxlanmasının reallaşması üzrə auditorların sahibkarlıq fəaliyyələridir [17, s.19].

Eyni anda həmin ölkədə hazırki praktikaya əsasən auditin həm də uçotun aparılmağı qaydalarına riayət edilməsinin, təsərrüfat və maliyyə prosedurlarının ölkə qanunvericiliyinə əsasən, müəssisə fəaliyyətinin maliyyə hesabatında əks edilməsinin bütövlüyünün və doğruluğunun yoxlanması müstəqil ekspertiza kimi qiymətləndirilir.

Qərb ölkələrindəki standartlara uyğun audit informasiya riskinin gerçəyə uyğun həddə endirilməsi əməliyyatında, yəni təşkilatların maliyyənin hesabatlarında həmin

hesabatlardan istifadə edənlərə görə yalan və dəqiq olmayan məlumatların olub – olmamasının yoxlanılması prosesidir.

ABŞ-ın təcrübəsinə göz atdıqda isə məlum olur ki, Amerikanın mühasibat uçotu assosiasiyasının mövqeyinə əsasən audit iqtisadi fəaliyyəti və hadisələri haqqında doğru, obyektiv informasiyaların alınması və dəyərləndirilməsi, onun maraqlı tərəflər üçün müvafiq həddə uyğunlaşması prosesidir.

Başqa ölkələrdə mövcud standartlara baxdıqda belə bir yekuna çatmaq olar ki, auditin başlıca məqsədi iqtisadi subyektlərin mühasibat hesabatlarının doğruluğunun aşkar olunması və bu iqtisadi subyektlərin gördüyü maliyyə və təsərrüfat proseslərinin respublikanın normativ aktlarına müvafiq edilməsi.[26, s.21]

Yuxarıda göstərilən həm audit tipləri, həm də nəzarət növləri AR-nın qanunvericiliyi ilə normativ aktlarına müvafiq şəkildə reallaşdırılır. Hər bir formanın özünəməxsus olaraq xüsusiyyətləri mövcuddur ki, bunların reallaşması üçün xüsusi şəkildə attestasiya qaydaları vardır.

1.2.Banklarda daxili audit, onların növləri və prinsipləri

Daxili audit - kommeriya bankının daxili nəzarəti və riskin idarə olunması sisteminin fəaliyyətinin səmərəliliyini çoxaltmaq məqsədi ilə əmələ gəlmiş və icra orqanlarının sərbəst olan gəliri olmayan xidmətdir. Daxili auditin xidməti, risklərin idarə olunması, nəzarətçilik və idarəçilik əməliyyatlarının səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi, habelə çoxaldılması yönündə bankın özünün məqsədlərinə nail olmağına yardım edir.

Daxili audit bankın aktivlərinin müdafiəsini təmin edən müvafiq olan nəzarət mexanizminin varlığını, bankın səhmdarlar üçün, nəzarətedici orqanlar üçün və ictimaiyyətə təqdim elədiyi dövrü hesabatların düzgünlüyünü, bütövlüyünü və doğruluğunu təsdiqləyir. Daxili auditin bankın daxili olan nəzarət sistemlərinin davamlı şəkildə yoxlanması prosesinin, həmçinin bankın dayanıqlı və prudensial idarə edilməsini və fəaliyyətini tənzimləyən daxili nəzarət sisteminin bir parçasıdır. Daxili auditin bankın Müşahidə Şurası ilə İdarəetmə Heyətindən sərbəst olaraq fəaliyyətdir[19, s.51].

Bankın fəaliyyəti ərəfəsində nəzarət mexanizmlərini, əməliyyatlarını– qeyri-faydalılıq, uyğunsuzluqlar, yaxud da saxtakarlıqlar və yaxud bilərəkdən manipulyasiya ilə dəyə biln zərər ən aşağı səviyyəyə endirməsi mümkün olarsa, daxili auditin proqramı mükəmməl şəkildə hesab edilə bilər. Səmərəli auditin bank fəaliyyətinə nəzarət etməyini təmin edir, bankın prosedurlarının düzgünlüyünə və etibarlılığına xidmət edir.

Daxili auditin məqsədləri və vəzifələri əsasında daxili audit sahəsindən bankın aşağıda qeyd edilən bölmələrdə fəaliyyətinin yoxlanmasını, dəyərləndirilməsini və uyğun hesabatların aparılmağını tələb etməkdədir:

- ❖ Qüvvədəki AR-nın mövcud qanunvericiliyi ilə AMB-nin normativ xüsusiyyətli aktlarına və verilən göstərişlərinə riayət edilməsi;
- ❖ Risklərin tənzimlənməyi və idarə olunması;
- ❖ Daxili nəzarət sisteminin varlığı;
- ❖ Müasir bank prosedurlarının, proseslərinin və sistemlərinin hazır edilməsində və tətbiq olunmasında keyfiyyət prosedurları;
- ❖ Bank aktivlərinin müdafiəsi üzrə sistemlər ilə prosedurlar;
- ❖ Uçot məlumatlarının adekvatlığı ilə doğruluğunu təmin etməkdən ötrü sistemlər ilə prosedurlar;

Bəzən, daxili audit sahəsi bankın reqlametində (daxildə olan qaydalarda, əsasnamələrdə və proseduralarda) fərqliliklərin olması üzrə tövsiyyələr də təklif edə bilər.

Daxili auditin məqsədləri və vəzifələri aşağıda qeyd edilənlərdən ibarətdir:

- ❖ bankın müxtəlif işçiləri və struktur sahələrinin icra elədiyi prosedurların qanunvericiliyə uyğun olmasını, normativ aktlara da və daxili sənədlərə də uyğun olmasını müəyyən edərək, mütəmadiyən yoxlamaların həyata keçirilməsini təmin etmək;

- ❖ bankın işçiləri tərəfindən qanunvericiliyin, normativ aktların, verilən təlimatların, daxili sənədlərin, peşə etikasının standartların tələblərinin korlanması faktlarını tədqiq etmək, qeyri-uyğunluqları, ya da saxtakarlığın əlamətlərini aşkar etmək;
- ❖ müəyyən edilmiş nöqsanların ortadan götürülməsi və ona nəzarət edilməsi məqsədilə tövsiyələri işləyib hazır etmək;
- ❖ edilmiş yoxlamaların yekunlarını və aşkar olunmuş hər bir faktın uyğun şəkildə sənədləşdirilməsini təmin etmək;
- ❖ aparılan yoxlamaların yekunları, aşkar olunmuş yeni risqlərin, nöqsan və çatışmamazlıqlar və onların ortadan götürülməsi haqqında zamanında bankın rəhbərliyinə informasiya vermək;
- ❖ bankın əməkdaşlarının tərəfindən mövcud qanunvericiliyin, normativ aktlarının, daxili sənədlərinin tələblərinin öyrənməsi üzrə işin təşkil olunmasına nəzarət etmək;
- ❖ mühasibat uçotu ilə hesabat sisteminin adekvatlığının təhlil edilməsi;
- ❖ inzibati nəzarətin mexanizmləri və qaydaları, həmçinin prosedurların səmərəliyinə dəyər vermək;
- ❖ müasir siyasət yaranarkən və qədim siyasətə təzədən baxılarkən, ya yeni fəaliyyət tiplərinin planlaşdırılmağı prosesi ilə onların tətbiq edilməsinin müxtəlif səviyyələrində nəzarətin mexanizmlərinin mövcud olmağını təmin etmək.

Daxili auditin xidməti əməkdaşların bankları yoxlamaq üçün, uçot-hesabat, mühasibat, pul-hesabat və başqa sənədlərə icazəsi olur. Bunlar bank işçilərinin hərəkətlərinin, icra elədikləri prosedurların qanunvericiliyin, normativ aktlar ilə həmçinin daxili sənədlərin tələblərinə müvafiq olmamasını təyin eləməklə məşğuldurlar. Bankın hər bir struktur sahələrinin fəaliyyətini yoxlamaqdan ötrü, ayrı-ayrı prosedurların müvəqqəti şəkildə dayanması haqqında tövsiyələr demək, vacib

vəziyyətlərdə daxili auditə aid bəzi problemlərin həllinə bankın başqa struktur sahələrinin işçilərini cəlb etmək daxili auditin əməkdaşlarının birbaşa öhdəlikləridir.[17, s.18]

Eyni anda bank işçiləri də daxili auditin xidməti əməkdaşları ilə qarşılıqlı şəkildə əlaqədə müəyyən olunmuş vəzifələri reallaşdırmalıdırlar. Lap dəqiq söyləsək, bankın işçiləri mövcud qanunvericiliyin pozulması, banka zərər dəyilməsi faktları haqqında daxili auditin xidmətinə informasiya verməli, işin prosesində prosedurların, normativ aktlarının, daxili sənədlərin və davranış standartlarının olan tələblərinə uyğunluğu şübhə yaratdıqda, daxili auditin xidməti işçiləri ilə məsləhətləşmələr aparımalıdırlar.

Bildirmək zəruridir ki, daxili auditin xidmətinin əmələ gəlməsi bütün banklara görə lazımdır, ştat üzrə daxili auditin xidmətlərinin sayca tərkibi bankın aktivlərinin, bankın filial şəbəkələrinin miqyasından, bankın daxili nəzarəti üzrə strategiyasının müəyyən elədiyi vəzifələrin miqdarı ilə xüsusiyyətindən asılı olaraq, Maliyyə-təftiş komissiyası və yaxud İdarə Heyətinin verdikləri təklifləri ilə Müşahidə şurası tərəfindən aşkar edilir. Daxili auditin xidmətinin rəhbərləri, üzvləri və yaxud daxili auditor, bankının Müşahidə şurası ilə Maliyyə-təftiş komissiyasının təqdim edilməsi ilə İdarə Heyəti tərəfindən təsdiqlənir. Ölkənin daxilində fəaliyyətdə olan xarici bankların filiallarındakı, bunların baş bankıdan müntəzəm olaraq audit aparılırsa, bu filiallarda ştata əsasən auditor olmayada bilər, ancaq bu filiallarda həmin qaydaların tələblərinə uyğun olan daxili nəzarət sisteminin əmələ gəlməsi zəruridir.

Bütün bankların müəyyən daxili audit proqramı işlənilib hazırlanmışdır. Onu da nəzərdə tutmaq ki, auditor sərbəst olmalıdır. Özünün vəzifələrini icra etməkdən ötrü lazımlı səlahiyyətlərə sahib olmalıdır. Bu dövrdə auditorun təcrübəli olması zəruri şərtidir. Beləliklə o, ali iqtisadi təhsilə, uyğun peşə praktikasına sahib olmalı, bank prosedurlarına və auditin keçirilməsinə beynəlxalq olan qaydalardan xəbərdar olmalıdır. Xüsusəndə, beynəlxalq aləmdə qəbul edilmiş uçot standartlarından məlumatlı olmalıdır.

Auditin proqramı bankın Maliyyə-təftiş komissiyası tərəfindən və Müşahidə şurası tərəfindən təsdiq edilməli və müntəzəm şəkildə nəzərdən keçməlidir. O, yazılı

qaydada olmalı və auditin basılıca məqsədlərini əks eləməli və yetəri qədər böyük həcmdə olmalıdır. Yoxlamaları hər bir bölmə üzrə ətraflı şəkildə iş proqramlarına sahib olan proqramda vacib audit işinin təmiz və konkret təsviri olmalı, həmçinin işin həcmi ilə əlaqəli olaraq bankın müxtəlif departamentlərində dəqiq prosedurların yoxlanması əməliyyatları göstərilməlidir. Proqramda nəzərdə tutulmuş əməliyyatlar, başqa göstəricilərlə birlikdə bankın əməliyyatlarının miqyasından və çətinliyindən asılı olaraq çevrilə bilər.

Audit proseduru başa çatdıqdan dərhal sonra auditor rəyi tərtib olunur. Həmin rəy auditin məqsədlərini, həcmi, yekunları haqqında olan hesabatı və məsələlərin aşkar olunduğu hər bir bölmə üzrə ətraflı şəkildə tövsiyələri əks etdirir. Həmin vaxtda tövsiyələrdə auditin yekunlarının qısa xarakterik təsviri, tələb edilən islah tədbirləri, həmin tədbirlərin reallaşdırılmasına görə məsul olan şəxslərin adı ilə onların reallaşması dövrləri göstərilir. Hazır olan rəylər birbaşa bankın müşahidə edən şurası ilə maliyyə-təftiş komisiyasına, rəylərin bir surəti isə bankın idarəetmə heyətinə və bütün şöbələrin rəislərinə təqdim edilir.[21, s.9]

Audit ildə ən azı bir dəfə olmaqla keçirilməlidir. Auditin keçirilməyi dövrü, adətən auditin aparılacağı hər bir bölmə ilə bağlı risk səviyyəsindən asılıdır.

Kredit şirkətlərində daxili olan nəzarət sisteminin, həmçinin daxili auditin işinin halı, Mərkəzi Bank tərəfindən təftiş edilir. Əlavə olaraq Mərkəzi Bank tərəfindən kredit şirkətlərindən vaxtaşırı şəkildə daxili olan nəzarət sisteminin halı və keçirilən audit yoxlamalarının yekunlarına aid hesabatlar tələb oluna bilər.

Bankın auditi “Banklarda daxili olan audit ilə nəzarət orqanının auditorlarla əlaqəsi” (Bazel Komitənin sənədi avqust ayında 2001-ci il) sənədinə uyğun olaraq müəyyənləşir.

Ümumilikdə daxili auditin prinsipləri aşağıda qeyd edilən elementlərdən ibarətdir: [19, s.24]

- fasiləsizlik;
- müstəqillik;
- obyektiv və qərəzsizlik;
- səriştəlik;

- komplekslik.

Fasiləsizlik. Bankın daxili auditı daimi olan əsaslarla reallaşdırılmalıdır. Bankın rəhbərliyi daxili auditin prosedurlarının miqyasına və tipinə uyğun olmağını təmin etməyə məcburdur. Yəni ki, daxili auditı reallaşdıranlara yetəri qədər maddi və insan ehtiyatları bölünməlidir.

Müstəqillik. Daxili audit sahəsi həm yoxlanan prosedurlardan, habelə nəzarətin gündəlik olan prosesindən sərbəst olmalıdır. Bu sahəyə bank fəaliyyətinin hər bir bölmələrində vəzifələrini özlərinin təşəbbüsləri ilə reallaşdırmaq və nəticələr barəsində rəhbərliyə maneə olmadan məruzə etmək hüquqi verməlidir. Bir sıra vəziyyətlərdə daxili auditin keyfiyyəti, kənar auditorlar yaxud bankın audit komitəsi tərəfindən dəyərləndirilə bilər.

Praktikadan ortaya çıxır ki, daxili auditin sahəsinə təşəbbüs, bankın hər bir işçisinə və istənilən sənədinə birbaşa çıxış hüququ verilir.

Obyektivlik və qərəzsizlik. Bu o mənanı verir ki, daxili audit bölməsi hər bir münaqişə maraqlarından uzaq olmalıdır.

Praktikadan bu cür bir nəticə çıxır ki, mütəmadi olaraq eyni rolların aparılması daxili auditorun tənqidi mühakimə verməsinə mənfi təsir edir. Bu səbəblə daxili audit hissəsi işçilərinin məsuliyyətlərinə davamlı şəkildə baxış edilməsi məqsədlidir. Qərəzsizliyə riayət edilməsi daxili auditordan bankın hər bir prosedurunda iştirak etməməyi tələb edir.

Səriştəlilik. Hər bir daxili auditorların təcrübəliliyi və ixtisasının daimi olaraq artması, daxili audit sahəsinin müvəffəqiyyətli işinin başlıca göstəricisidir.

Komplekslilik. Ümumilikdə daxili audit bankın hər bir fəaliyyət formalarını yoxlamağa sahib olmalıdır. Daxili audit bölməsinin içində mühasibat uçotları və vergi, bank texnologiyaları və məlumat sistemləri, məlumatların mühafizəsi üzrə mütəxəssislər olmalıdır [13, s.9]

Daxili audit işlərinə aşağıda qeyd edilənlər aiddir:

❖ Daxili nəzarət sistemlərinin daha çox effektivliyi ilə adekvatlığının yoxlanması və dəyərləndirilməsi;

❖ Risklərin idarə olunması metodologiyasının tətbiq edilməsinin və təsirliliyinin təhlil edilməsi;

❖ Elektron məlumat və ödəmə sistemləri və bankın xidmətləri aid olmaqla, maliyyə və idarəedici məlumat sistemlərinin təhlil edilməsi;

❖ Mühasibatlıq yazılarının və maliyyənin hesabatlarının düzgünlüyünün və etibarlılığının yoxlanması;

❖ Aktivlərin mühafizəsi vasitələrinin təhlil edilməsi;

❖ Risklərin ehtimalı ilə əlaqəli bank kapitallarının dəyərləndirilməsi sisteminin təhlil edilməsi;

❖ Fəaliyyətlərin faydalılığı ilə məsrəflərin effektivliyinin (qiymət yünümündən sərfəlilik) dəyərləndirilməsi;

❖ Xüsusi daxili nəzarəti və əməliyyatlarının işləməsinin yoxlanması;

❖ Qaydaların və əməliyyatların reallaşmasını, qanunvericiliyə uyğun və daxili davranış qaydalarına riayət edilməsini təmin edən sistemlərin təhlil olunması;

❖ Normativ-hüquqi sənədlərlə tələb edilən hesabatların etibarlılığının və vaxtında hazır olunmasının nəzarəti;

❖ Xüsusi tədqiqatların reallaşdırılması.

Daxili Audit Əsasnaməsi daxili auditin xidmətinin əsas məqsədlərini, funksiyalarını və hər bir səlahiyyətlərini təsvir etməkdədir. Əsasnamə eyni anda rəhbərliyə bank strukturu sərhədlərində daxili auditin xidmətinin mövqeyinin gücləndirilməsinə köməklik göstərir.

Daxili auditin fərqli formaları vardır:

❖ Maliyyənin auditi

❖ Normativ qaydalara uyğun riayət edilməsinin auditi

❖ Əməliyyatın auditi

❖ İdarəetmənin auditi

Maliyyənin auditi, əsas məqsədi uçot sistemi ilə informasiyalarının, eynilə də maliyyə hesablarının etibarlılığını dəyərləndirməkdir;

Normativ qaydalarına riayət edilməsinin auditi: əsas məqsədi qanunlara, verilmiş təlimatlara, qaydalara və proseduralara riayət edilməsini təmin etməkdən ötrü yaradılan sistem və əməliyyatların keyfiyyətini və uyğunluğunu dəyərləndirməkdir;

Əməliyyatın auditi: əsas məqsədi sistem və əməliyyatların keyfiyyətini və uyğunluğunu dəyərləndirmək, təşkilati strukturu diqqətli şəkildə təhlil etmək və auditin işi ilə əlaqəli metodların və ehtiyatların adekvatlığını dəyərləndirməkdir;

İdarəetmənin auditi: əsas məqsədi rəhbərliyin olan risklər ilə nəzarətə münasibətinin keyfiyyətini dəyərləndirməkdir;

Daxili auditin bölməsi bankın strukturunun hər bir sahələrində bankın fəaliyyətinin yoxlanması və dəyərləndirmək hüququna sahibdir. Bu səbəblə daxili audit sahəsi auditin yalnız bir forması üzərində toplanmamalı, hər dəfəsində əldə olunacaq audit əsas məqsədlərindən asılı olaraq, ən müvafiq auditin tipindən istifadə etməlidir.

1.3. Bank audit nəzarətinin əsas formaları və tipləri

Bank sisteminin inkişaf etməsi, həmçinin, iqtisadiyyatın real sektoru vasitəsilə bankların əməkdaşlıqları, idarəetmə üsullarının daimi şəkildə təkmilləşdirilməyi olmamış mümkünsüzdür. İdarəetmə sistemində əsas elementlərdən biri olaraq, nəzarət çıxış etməkdədir. Kredit təşkilatlarının arasında olan rəqabət dərəcəsinin artması mühitində dövlətin təşkilatları, xüsusi şirkət, kreditorlar ilə əmanətçilərin maraqlarının müdafiə olunduğu bir dövrdə bankların mənfəət vasitəsilə işləməyinin təmin edilməsi heç də sadə məsələ deyil. Nəzarətetmə bankın önündə duran məqsədlərə nail olmaq üçün fəaliyyətin uyğunlaşmasının təmin edilməsi məqsədi

daşıyır. Banklara olan münasibətdə nəzarət, xarici yəni bankdan kənar olan və bank daxili də olması mümkündür.[20, s.32]

Bir-birləri ilə qarşılıqlı əlaqədə olan nəzarətin bir çox növünü ayırmaq olur:

- 1) Mərkəzi bankların tərəfindən reallaşan bank nəzarəti;
- 2) xüsusiləşən təşkilatlar tərəfindən reallaşan xarici audit;
- 3) mülkiyyətçilər yəni səhmdarlar və bankın rəhbərliyi tərəfindən formalaşan daxili nəzarətmə sistemi;

- 4) daxili nəzarətmə sisteminin azad parçasını təşkil edən daxili audit;

Bununla yanaşı bankın fəaliyyətinin çoxlu aspektləri nəzarətə məruz qalırlar:

- bank tərəfindən kreditorlar ilə əmanətçilərin maraqlarının müdafiə olunması və qanunvericiliyə olan tələblərinə riayət olunması;
- bankın mühasibat (maliyyə) hesabatının doğruluğunun yoxlanması;
- bankın fəaliyyətinin səmərəliliyi, fəaliyyətinin gəlirli olması və riskləri;
- bankda olan korporativ idarəetməsinin, menecment-risk ilə daxili nəzarətmə sisteminin durumu;

Modern şərait bankların iqtisadiyyatın hazır ki, sektoru ilə çox sıx qarşılıqlı münasibətini tələb etməkdədir. Burada üstün olan yönlərdən biri, daha çoxlu risklə müşayiət edilən müştəriyə verilmiş ssudalar ilə onlara təklif olunan başqa bank məhsullarıdır. Bu banklar müştərilərin biznesində ola biləcək risklərin böyük hissəsini öz üstlərinə götürmüş olurlar. Lakin banklarda olan risklərin idarə edilməsi heç də hər zaman istənilən nəticəyə gəlinmir.

Yuxarıda qeyd edilənlər bank prosedurları üzərində olan nəzarətin fərqli növlərinin, ilk sırada auditin təkmilləşməsinin mühümlüyünü diktə edir. Bunu da demək zəruridir ki, kommersiya bankları idarə olunması sistemində auditin, xüsusən də daxili auditin funksiyası və təsiri heç də qənaətbəxş dərəcədə tədqiq edilməmişdir.

Praktikanın öyrənilməsi aşağıda olan vəzifələrin həll olunmalarının vacibliyindən xəbər verməkdədir:

- kommersiya bankları fəaliyyətinin üzərində nəzarət növlərinin müqayisəli təhlil edilməsi, bənzərlik və fərqliliklərin aşkar edilməsi;
- daxili auditdə olan yerli və xarici praktikanın tədqiq edilməsi, daxili

auditin təşkil olunmasının və metodikasının təkmilləşdirilməyi yönlərinin müəyyən olunması;

- ssuda prosedurlarının və risklərin təhlil edilməsi;
- daxili və kənar auditin təkmilləşməsi yönlərinin müəyyən olunması;
- ssuda prosedurlarının uçotda əks edilməsi üzrə milli və beynəlxalq standartlarının tələblərinin müqayisəli şəkildə təhlili, həm də auditin vəzifələrinin və metodlarının vacib təshih edilməsi.

Azərbaycanın Mərkəzi Bankının nəzarətinin başlıca məqsədi bank sisteminin sabit olmasının təmin edilməsi, kreditorlar ilə müştərilərin maraqlarının qorunulması, o cümlədən banklar tərəfindən olan qanunvericiliyin hazırkı tələblərinə əməl edilməsidir. Azərbaycanın Mərkəzi Bankı digər bankların fəaliyyətinə olan nəzarəti, “AR-sının Mərkəzi Bankı barəsində” və “Banklar haqqında” AR-sının qanunlarının normalarına uyğun olaraq reallaşdırır. Nəzarətin başlıca mahiyyətini lisenziyalasdırma təşkil etməkdədir. Bank əməliyyatlarının həyata keçirilməsindən ötrü lisenziya alınması məqsədilə müəyyən tələblərə əməl olunmalıdır.[15, s.25]

Nəzarətin önəmli alətlərindən biri qismində prudensial normalar (məcmu iri kredit riski, kapitalın kifayətlilik əmsalı, nizamnamə kapitalının miqdarı, likvidlik, məcburi ehtiyatlar, açıq valyuta mövqeyi və s.) çıxış etməkdədir. Nəzarətin səmərəliliyinin təmin olunması üçün Azərbaycan Mərkəzi Bankı kredit təşkilatları barədə məlumatların yığılması və təhlili sistemini təşkil etməkdədir. Fəaliyyət göstərən kredit təşkilatları Mərkəzi Banka maliyyə hesabatları, məcburi qaynaqların faktiki vəziyyəti barədə məlumatlar, müştərilərin valyuta əməliyyatları barədə məlumatlar və s. təqdim etməkdədirlər. Hesabatın məlumatlarına əsasən bankın fəaliyyətinin monitorinqi yaranan problemlərin aşkarlanması və bunların aradan götürülməsi üzrə vaxtıdamüvafiq tədbirlərin görülməsinə şərait yaradır. Bank hesabatlarının düzgünlüyü və tam olmasını, Azərbaycan Mərkəzi Bankının əməkdaşları dövrü olaraq keçirilən kompleks və tematik inspeksiya və təftişlər vaxtı təsdiq edilir.

Xarici (bankdankənar) audit bank sisteminin infrastrukturunun bir hissəsi təklə baxıla bilər və maliyyə möhkəmliyinin qorunması funksiyasını yerinə yetirməkdədir.

Auditin əsas məqsədi mühasibat (maliyyə) hesabatının səhih olması barədə fikir bildirmək və mühasibat uçotu hesablar planına uyğun qaydada həyata keçirilməsini müəyyənləşdirməkdir.

Geniş anlamda xarici audit, başqa audit xidmətlərinin göstərilməsi, habelə, mühasibat uçotu standartlarının tətbiq edilməsi, bərpası ilə aparılmağı, maliyyə hesabatlarının tərtib edilməsi, vergi məsləhəti, maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin analizi, idarəetmə ilə məsləhətlər və s. mənə daşıyır.

“Banklar haqqında” AR-nın mövcud qanununa uyğun olaraq, kommersiya təyinatlı banklarının illik maliyyə hesabatı sərbəst auditor rəyi ilə təsdiq edilməli və kütləvi informasiya vasitələrində dərc olunmalıdır. Şübhəsiz ki, bankların fəaliyyətinin ətraflı auditi nəinki iqtisadi baxımdan qeyri-efektiv olardı, hətta təcrübi baxımdan belə mümkünsüz hesab edilir. Buna görə də auditorlar seçmə yolu ilə bankın fəaliyyətini yoxlayır, bütün əhəmiyyətli sahələrdə hesabatların düzgünlüyü barədə öz fikir və rəylərini bildirirlər. Yəni, mümkündür ki, yoxlanılmış hesabatlarda hər hansı səhvlər olsun, ancaq bunlar istifadəçilərin nəticələrinə və qərarlarına təsir göstərmir. Xarici auditin təftişdən əsas metodoloji fərqi də budur, yəni axırncı risklərin tam tədqiq edilməsini və effektiv seçməni kənarda qoymuş olur.[14, s.15]

Auditor riski dedikdə o başa düşülməlidir ki, əgər hesabatlar ciddi səhvlərə malikdirsə, bu vaxt auditor bu fakta özünün qeyri-adekvat mülahizəsini bildirir. Riskləri minimuma kimi azaltmaq üçün auditorlar uyğun qaydada auditor proseduralarını hazırlayırlar.

Auditor riski 3 tərkib hissədən ibarətdir. Əvvəlcə uçotun sənədlərində qeyri-dəqiq göstərilən bank əməliyyatlarının riski qiymətləndirilməlidir, bundan sonra mühasibat uçotu sistemi ilə daxili nəzarətin səhvlərinin qarşısını zamanında ala bilməməsi riski müəyyən edilir. Yekun nəticədə mühasibat uçotunda auditoru tərəfindən səhvin aşkar edilməməsi riskinin miqdarı barədə nəticəyə gəlinir.

Maliyyə ilə idarəetmə məlumatlarının həqiqiliyi, dəqiq olması və tamlığının başlıca şərti nəzarət proseduraları hesab olunur ki, onların da köməyi ilə aşağıdakı səhvlərin zamanında aradan götürülməsi imkanı əldə edilir:

- 1) uçotda göstərilən əməliyyat, real surətdə yerinə yetirilməmişdir;

- 2) yerinə yetirilmiş əməliyyat uçotda əks olunmamışdır;
- 3) əməliyyat uyğun dövrdə əks edilməmişdir;
- 4) əməliyyat düzgün təsnifləşdirilməmişdir;
- 5) əməliyyat qruplarına görə yekunlar düzgün hesablanılmamışdır;
- 6) uçot zamanı qeyri-dəqiq yekunlardan istifadə edilir.

Auditorlar çox məhdud bir sahədə bankın idarə edilməsi və daxili nəzarətin sisteminin keyfiyyətini analiz edib, qiymətləndirirlər. Bu onlara aşkar olunmamış riskin miqdarını müəyyənləşdirməyə və mahiyyətə auditor proseduralarını planlaşdırmağa yardım edir.

Kredit təşkilatlarındakı daxili nəzarət sistemi ilə daxili audit xüsusi rolə malikdirlər. Daxili nəzarətin səmərəli qurulması sistemi bankın idarə edilməsinin önəmli komponentidir. Daxili nəzarətə direktorlar şurası, rəhbərlik və ayrıca da bankın heyəti daxildirlər.

Daxili nəzarətin vəzifələri aşağıda göstərilmişdir:

- bankın fəaliyyətinin əhəmiyyətliliyinin təmin edilməsi;
- bankın qanunvericiliyə və tənzimləyici orqanların tələblərinə əməl etməsi, həmçinin daxili siyasətə və strategiyaya riayət olunması;
- bankın adından müvəkkil olan şəxslər tərəfindən sövdələşmələrin icra olunmasının təmin edilməsi;
- aktivlərin qorunmasının təmin edilməsi və öhdəliklərə nəzarət edilməsi;
- maliyyə və idarəetmə məlumatın doğruluğu, konkretliyi və tamlığının təmin edilməsi.

Daxili nəzarət sisteminin aşağıdakı elementləri vardır:

- rəhbərliyin nəzarət etməsi və nəzarət mühiti;
- risklərin aşkar edilməsi və qiymətləndirilməyi;
- nəzarət prosedurları;
- məlumat mübadiləsi;
- monitoring və səhvlərin korreksiya olunması;

Daxili nəzarət sisteminin zərurliyinə və qorunub saxlanılması vacibliyinə baxmayaraq, bu sistem indi də banklarda çox zəifdir. Müasir təcrübəsinin təhlil

edilməsi, daxili nəzarət sistemində çatışmamazlıqların beş qrupda təsnif olunmasına imkan yaradır: [14, s.45]

- rəhbərliyin nəzarət etməsinin qeyri-adekvat olması və bankda nəzarət mühitinin yaranmaması;
- müxtəlif bank əməliyyatları riskinin aşkar edilməsi, lakin operativ qiymətləndirilməməsi;
- vəzifə bölgüsündə, icazələrin əldə edilməsi, informasiyaların üzləşməsi və fəaliyyətin qısa icmal kimi həlledici olan nəzarət əməliyyatlarının təmin edilməməsi;
- idarəetmənin başqa-başqa həlqələri arasında məlumat mübadilələri əməliyyatlarının adekvatlığının yuxarı səviyyədə olmaması;
- daxili audit ilə monitoring fəaliyyətinin qeyri-adekvat olması.

Daxili auditin çox saylı cəhətlərinin yetəri qədər tədqiq olunmasına rəğmən, bu sferada hələ ki elmi araşdırmalarını tələb edən bir çox metodoloji problemlər və təşkilati problemlər vardır. Bunlar aşağıdakılardan ibarətdir:

- normativ sənədlərdə olan və elmi ədəbiyyatlarda olan daxili auditin vəzifələri tam şəkildə dəqiq müəyyən edilməmişdir. Çox vəziyyətlərdə daxili audit təftişlə eberabərləşdirilir, onun hüquqları mühasibat uçotunda əks edilmiş prosedurların bütövlüyünün və dəqiq olmasının təsdiq edilməsi ilə sonlanır. Biznes proseslərinin tədqiq edilməsinə, prosedur risklərinin dəyərləndirilməsinə mühüm önəm verilmir;
- daxili audit prinsiplərini formula etmək vacibdir;
- daxili audit metodikası zəif olaraq hazır edilmişdir;
- daxili audit forma təsnifləşdirməsi və əməliyyatları aparılmamışdır;
- daxili auditin praktikasını və nəzəriyyəsinin öncül nailiyyətləri azad assosiasiyalar tərəfindən ümumiləşdirilmir;
- daxili auditin bölməsinin strukturu seçilməmişdir;
- böyük filial şəbəkəsinə sahib banklarda daxili auditin aparılması xüsusiyyətləri tam şəkildə tədqiq edilməmişdir;
- eyniliyə yol verilməməsi məqsədilə, daxili və kənar auditin qarşılıqlı

münasibəti təşkil edilməlidir. Həmin məqsədə çatmaq üçün bankda audit komitəsinin əmələ gəlməsi və normal fəaliyyəti lazımdır;

Bankların çoxu ümumilikdə daxili auditin və yaxud onun başqa-başqa yönlərinin təşkil edilməsi ərəfəsində obyektiv çətinliklərlə qarşılaşırlar. Fikrimizə uyğun, daxili audit autsorsinqi həmin məsələni həll etməyə şərait yaradacaqdır.

Əksər banklarda daxili nəzarət sisteminin durumunun özünə- qiymətvermə üsulu tətbiq edilir. Bu metodun məqsədi ondan ibarətdir ki, bankın rəhbərliyi və ya hansısa bir sahənin işçiləri öz fəaliyyətlərini təhlil edirlər, bununla bağlı nəzarət əməliyyatlarının faydalılığını dəyərləndirir və nəticəni sənədə alırlar.

Sözsüz ki, dəyərləndirmənin həmin metodunu səmərəli hesab etmək olsa da, ancaq bu üslub özündə vacib məhdudiyyətlər daşıyır. Bankın sahələri özlərinin xüsusi fəaliyyətlərinin dəyərləndirilməsində çətin ki, öz qərəzsizliklərini təmin etsinlər. Bundan əlavə qiymətləndirmə daimi olaraq aparılmalı, müəyyən edilmiş metodlarla reallaşdırılmalı, ümumilikdə kompleks şəkildə məsələləri həll etməlidirlər (təhlükələr, nəzarət əməliyyatları, uçot ilə hesabat, məlumat sistemləri). Qeyd edilən səbəblər bankda xüsusi şəkildə daxili auditin xidmətinin əmələ gəlməsini şərtləndirir.

Bank sahələri tərəfindən daxili auditin obyektiv olmasının və qərəzsizliyinin təmin edilməsi heç də o demək deyil ki, bu işə məsləhətçilərin cəlb edilməsini istisna olunmur. Beləliklə daxili auditin inkişaf etməsi üzrə bankın rəhbərliyinə və sahələrin işçilərinə məsləhətlərin verilməsi, yoxlamaların ən qənaətli metodlarından biri hesab olunur [26, s.41]

Daxili auditin reallaşmasında qarşıda duran məqsədlərə çatmaq üçün aşağıda qeyd edilən vəzifələrin həlli vacibdir:

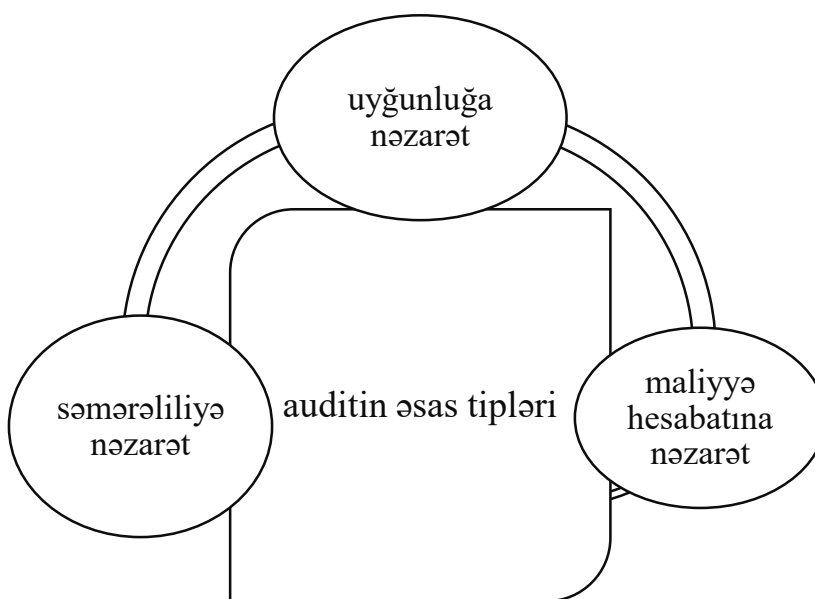
- daxili nəzarət sisteminin faydalılığının və adekvatlığının dəyərləndirilməsi;
- risk-menecment əməliyyatlarının tətbiq edilməsi təcrübəsinin öyrənilməsi;
- risklərin kompensasiya edilməsindən ötrü, kapitalın yetərliliyinin dəyərləndirilməsi sistemi;
- idarəetmənin və maliyyənin informasiya sistemlərinin fəaliyyət göstərmə

yekunlarının icmalı;

- sahənin fəaliyyətinin, bank proseduralarının, eynilə də daxili nəzarətin başqa proseduralarının dəyərləndirilməsi;
- xüsusi şəkildə təhqiqatların aparılması;

Azərbaycan Respublikasının qanunveriliciyi və dövlətimizin maliyyə nəzarətini reallaşdıran orqanlarının üç cür nəzarət həyata keçirməsi aşkar edilmişdir:

- uyğunluğa nəzarət
- səmərəliliyə nəzarət
- maliyyə hesabatına nəzarət

Uyğunluğa nəzarət tipi maliyyə hesabatı nəzarətindən müstəqil şəkildə nisbətən yaxın dövrlərdən maliyyə hesabatının sərbəst tipi hesab edilir. Geniş mənada uyğunluğa nəzarət tipi verilmiş parametrlərə müəyyən testdən keçən sistemin müvafiq gəlməsi barədə nəticədir. Uyğunluğa nəzarət tipi verilmiş keyfiyyət standartlarına uyğun gəlmənin qiyməti kimi klassik keyfiyyət nəzarəti daxildir. Uyğunluğa nəzarət tipində daha çox rast gəlinən hal hansısa müxtəlif prosedurlar qaydalara, qanunvericilik normalarına və b. riayət edilməsi qiymətləndirilmişdir.

Uyğunluğa nəzarət tipinə həmçinin hər hansı fakta müəyyən məlumatın uyğun gəlməsinə dair təminat verilməsi, yəni təsdiq etmə prosedurları da daxildir. Geniş mənada isə notarius sövdələşmə faktını təsdiq edərək, onun reallığa uyğun gəldiyini

təsdiq etməkdədir. Maliyyə nəzarəti baxımından uyğunluğa nəzarət tipinə nisbətən dar anlamda ancaq fəaliyyətin maliyyə aspektlərində baxılır.

Maliyyə hesabatına nəzarət edilməsi, mahiyyətə, uyğunluğa nəzarət deməkdir - maliyyə hesabatının təsərrüfat fəaliyyətinin faktlarına uyğun gəlməsi ilə onların mühasibat uçotu üzrə fikirlərinin normalarına müvafiq olaraq əks edilməsinə nəzarət olunur.

Əgər uyğunluğa nəzarət tipi məsələləri ümumilikdə maliyyə hesabatının yoxlanılması ilə bağlı deyildirsə, məhz ayrıca, xüsusi bir tapşırıq olan uyğunluğa nəzarət tipindən söhbət açılır. Uyğunluğa nəzarət tipinin daha çox təsadüf edilən vəzifəsi müəssisənin fəaliyyətinin qanunvericiliyə müvafiqliyin yoxlanılmasıdır.

Qanunvericiliyə riayət edilməsinə nəzarət. Hazırda demokratik cəmiyyətin inkişaf etdirilməsi və şəxsiyyətin hüquqlarının müdafiə edilməsi ilə maliyyə nəzarətinin gedişatində qanunvericiliyə riayət olunmasının dəyərləndirilməsi problemli olur. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasına uyğun olaraq əgər məhkəmə qaydasında sübuta edilməyibse, hər hansı bir şəxs qanunun pozulmasında təqsirli hesab edilə bilmədiyindən, nəzarət olunması prosesində müəyyən vəzifəli şəxslərin “qeyri - qanuni” fəaliyyətlərinin təsnif edilməsinin mümkünlüyü məsələsi hələlik açıq olaraq qalmaqdadır.

Əksər nəzarət orqanlarının yoxlama aktlarında fəaliyyət göstərməsini qiymətləndirən vaxt “qanuni” ya da “qeyri-qanuni” adlandırılmasından çəkinərək, nisbətən yumşaq sözlərdən - “pozuntu halları müəyyən olunmuşdur”, “uyğunsuzluq aşkar olunmuşdur” və s. istifadə edirlər. Odur ki, məhkəmə olmadan da istənilən ittiham dolu ifadəyə nəzarət edən orqanın vəzifəli şəxsin ünvanına söylədiyi böhtan kimi hesab oluna bilər. Bir çox hallarda qanunvericiliyin pozulması ilə bağlı şübhə olduqda təlimata görə yoxlama materiallarının uyğun hüquq - mühafizə orqanlarına təhvil verilməsi tövsiyyə edilir. [31, s.10]

Mühasibat hesabatına nəzarət edilməsi prosesinin qanunvericiliyə riayət edilməsinin yoxlanılması ilə uyğunlaşdırılması problemi nəzəri və praktik planda çox zəif nizama salınmışdır. Bu nöqtəyi-nəzərdən ümumi maliyyə yoxlamasının

aparılması və xüsusi auditor yoxlamalarının aparılması məsələlərini fəaliyyətin qanunvericiliyə müvafiq gəlməsi məsələsi kimi baxmaq olar.

Auditora tövsiyə edilir ki, etdiyi pozuntu auditı reallaşdırılan şəxsin fəaliyyətinə səmərəli təsir göstərə biləcək normativ aktlara riayət edilməsini izləsin. Əsasən də, müəyyən edilmiş aktlara riayət edilməsi auditı reallaşdıran şəxsin fəaliyyətinə son verilməsinə yaxud da onun fasiləsiz şəkildə fəaliyyət göstərməsini sual altına ala bilər. Misal üçün, auditı reallaşdırılan şəxsin fəaliyyət göstərməsi üçün təqdim edilmiş lisenziyalı tələb və şərtlərə və yaxud başqa tələblərə riayət edilmədikdə belə nəticələr çıxa bilər (banklar xüsusi kapitalla münasibətdə mövcud tələblərə əməl etmədikdə və başqa hallarda). Ancaq yoxlanılacaq normativ aktların dəqiq siyahısı müəyyən edilməyib. Bununla yanaşı, yoxlanılacaq şəxsin direktoru ilə auditorun arasında məsuliyyətə konkret hədd qoyulur: auditor auditı reallaşdırılan şəxsin direktorundan maliyyə (mühasibat) hesabatı hazırlanarkən təsirinə fikir verilməli olan hüquqi normativ aktlarına əməl edilməməsi ilə əlaqəli bütün məlum (əmələ gəlmiş və ya mümkün) faktlar barədə auditora məlumat verilməsi barədə yazılı informasiya və izahat götürülməlidir.

İndiki dövrdə peşəkar auditor birliyində auditin həyata keçirilməsi prosesində əmək haqları ilə bağlı vergilərin ödənilməsinə görə qeyri - leqal şəkildə yayınma hallarının və (və ya) əmək haqqının hesablanmamış məbləğlərinin aşkar edilməsi üçün xüsusi prosedurların tətbiq edilməsinin vacibliyi barədə suala cavabda iki cür baxış vardır. Birinci baxış tərəfdarları düşünürlər ki, əməyin ödənilməsinin (təqdim edilmiş ilkin sənədlərdə göstərildiyindən fərqli ola biləcək) və uyğun vergilərin həqiqi həcmnin müəyyən edilməsi auditin vəzifələrinə daxil deyil. Bu fikrə tərəf olanlar onu əsaslandırdıqda aşağıdakı müddəalara istinad etməkdədirlər:

Maliyyə hesabatının hazırlanması və təqdim edilməsinə görə məsuliyyəti auditı reallaşdırılan şəxs idarəedicisi daşıyır və maliyyə hesabatının audit idarəedicisini bu növdə məsuliyyətdən azad etmədiyini deyə bilərik. Auditor auditı reallaşdırılan şəxsin ona təqdim edilmiş bütün qeyd və sənədlərini, əksini göstərən dəlillər əldə edilənə kimi, original kimi qəbul etmək hüququ vardır. Bu vaxt audit sənədləri əsl

olduğunun yoxlanılmasını tələb eləmir və auditorndan xüsusi hazırlığı olmayan şəxs kimi bu növdə yoxlama üzrə mütəxəssis olmağı da tələb etmir.

Bu baxışa görə, əgər auditora əvvəlcədən hesablanmış əmək haqqını təsdiqləyən bütün sənədlər təqdim edilmişdirsə, əmək haqqının göstərilən məbləğinin işçilərin əməyinin ödənilməsinin həqiqi məbləğinə müvafiq olmadığını (“qara” əmək haqqı ödənilməsi halları da mövcuddur) sübut etməyə xüsusi dəlillər axtarılmasına ehtiyac yoxdur.

İkinci baxışı dəstəkləyənlər bunun tamamilə əksini düşünürlər: hesablanmamış əmək haqqı maliyyə hesabatının düzgünlüyünə birbaşa təsir göstərdiyindən, auditor bu növdə səhvliklərə qiymət verməni və şübhə olduqda həmin faktın təsdiq olunması ya da təkzib olunması üçün lazım gələn prosedurlar aparılmalıdır. Bundan başqa, audit peşəkarlıq skeptisizmi baxımından planlaşdırılmalıdır və keçirilməlidir, yəni bu o deməkdir ki, “auditor auditori reallaşdıran şəxsin idarəetmə rəhbərliyini ədalətsiz saymamalı, ancaq rəhbərliyin şübhəsiz vicdanlı olduğuna da inanmalı deyildir. Rəhbərlik tərəfindən şifahi və yazılı şəkildə bildirilən auditor üçün auditor rəyinin söykənə biləcəyi məntiqə müvafiq nəticələrin hazırlanmasında kifayət qədər zəruri auditor dəlillərinin əldə edilməsi zəruriliyi əvəz edilə bilməz” Yenə də auditori reallaşdıran şəxsi cinayət məsuliyyətinə cəlb etmək imkanı vardır.

Nəticədə, ikinci baxışa, auditin həyata keçirilməsi prosesində hesablanmayan ödəmələrin və həm də əmək haqqlarından vergilərin aşağı endirilməsi sxeminin olmasının aşkar edilməsi mühümdür.

Hesablanmamış nağd gəlirlərin olması ehtimalını çoxaldan risk amili pərakəndə ticarətin olması və (və ya) nağd hesablaşma yolu ilə məhsulun (işin, xidmətin) həyata keçirilməlidir. Bu vəziyyətdə nəzarət - kassa texnikasının tətbiq edilməsi qaydalarına əməl edilməsinin yoxlanılmağı zəruridir. Ancaq mühasibat uçotunda nağd hesablaşma ilə həyata keçirmə göstərilməmişdirsə, bu hesablanmamış nağd pul hasilatının olması ehtimalı olduğunu göstərir. Nağd pul hasilatının mədaxilə köçürülməmişini dolayısı ilə göstərən faktlar aşağıdakılardır:

- mədaxil ilə məxaric kassa ordenlərinin nömrələnmə qaydasının pozulması faktı;

- kassanın inventarizasiyası nəticələrinin də hər hansısa ziddiyyətlərin olmaması faktı;
- əsl olması şübhə yaradan (məsələn, müəssisədə avtomatlaşdırılmış uçot formasının tətbiq edildiyi halda əl ilə doldurulan və əksi) sənədlərin olması faktı;
- qeyri - adekvat uçot qeydləri (düzəldici qeydlərin həddindən artıq çox olması, hamı tərəfindən qəbul olunmuş metodologiyaya müvafiq şəkildə əks edilməmiş əməliyyatlar və sairə).

Aşkar maddi nəticə verməyən fasiləsiz iri xərclərin olması (marketing, məsləhət, hüquq və digər xidmətlər, habelə heyətdən, ağartma, boyama və digər çətin yoxlanılan işlər) pul vəsaitlərinin nağdlaşdırılması vəziyyətlərinin mövcud olmasından (bankda hesablaşma hesabında yerləşdirilən rəsmən qazanılmış nağdsız pulların hesablanmamış nağd pullara mübadilə edilməsi) xəbər verə bilər.

Ancaq hər şey bu növ ödəmələrin olmasını bildirə də auditor dəlillərin toplanmasında problem ilə qarşılaşır. Əksər hallarda lazımi dəlilləri işçilərin dindirilməsi vaxtı və təsərrüfat əməliyyatların reallaşdırılması qaydalarını müşahidə etdikdə əldə etmək mümkündür, ancaq alınmış informasiyalara sübutedicilik qüvvəsi verilməsi üçün onların sənədlərlə əsaslandırılmasında problem vardır. Əgər işçilərə verilən suallara necə cavab vermək barədə xəbərdarlıq olunubsa, dindirilmə heç bir fayda verməyəcəkdir. Bundan başqa, işlərini itirməkdən çəkinən əməkdaşlar qeyri - rəsmi söhbətdə auditora verdikləri şifahi ifadələri rəsmi təsdiq etməkdən boyun qaçıra bilərlər.[26, s.12]

Nəzərdən keçirdiyimiz məsələlərlə qarşılaşan auditor auditin yekunlaşdırılmasının qeyri - mümkünlüyü və tapşırıqdan imtina edilməsi lazım olduğu və yaxud fikrini bildirmək barədə nəticəyə gələ bilər. Bütün konkret vəziyyətdə auditə aparan şəxs öz peşəkar mühakiməsini, praktikasını və professional skeptisizmini əldə əsas tutmalı, habelə auditor şirkətinin ümumi siyasətinə və onun şirkətdaxili standartlarına söykənməlidir.

Uyğunluğa nəzarət edilməsi növlərindən biri də vergi nəzarətidir, yəni vergi qanunvericiliyinə əməl olunmasına nəzarət edilməsidir. Bu halda tapşırıq daha dəqiqdir və vergi qanunvericiliyinə riayət edilməsinin yoxlanılmağı məsələsi birbaşa

qarşıya qoyulur və nəzarət orqanının səlahiyyətlərində olur. Ancaq əgər vergilərin düzgün ödənilməsini yoxladıqda müfəttiş əmək qanunvericiliyinin pozulmağı ilə rastlaşarsa?

Müasir dövrdə başqa qanunvericilik aktlarına əməl olunmasının yoxlanılmağı və maliyyə nəzarəti məqsədlərinin nisbəti məsələsi (yoxlanılan dar maliyyə sahəsindən kənar) həll olunmamışdır və əlavə olaraq öyrənilməlidir.

Səmərəliliyə nəzarət. İndiki zamanda dünyanın inkişaf etmiş dövlətlərinin dövlət maliyyəsinin nəzarət orqanlarının fəaliyyətinin mühüm istiqamətlərindən biri səmərəliliyə nəzarət edilməsidir. Onun başlıca məqsədi dövlət vəsaitlərindən istifadə edilməsinin sosial - iqtisadi faydasını müəyyən etmək, habelə büdcə vəsaitlərdən istifadə edilməsinin səmərəliliyini çoxaltmaq üçün tövsiyələrin işlənərək hazırlanmasıdır. Yalnız əsaslandırılan və məqsədli olaraq büdcə vəsaitlərindən istifadə edilməyə deyil, həm son nəticələrə nail olmağa yönləndirilmiş büdcə sistemlərində məhz səmərəliliyə nəzarət edilməsi getdikcə daha çox yayılır.

Maliyyə nəzarəti nəzəriyyəsində “səmərəliliyin auditı” termini yaranmamışdan öncə “hərtərəfli təftiş” termini yaranıb ki, onlar da bir müəssisənin tərkibinə daxil olmuş bəzi bölmələri əhatə etməkdədir. Bu vaxt baş təşkilat ilə onun tərkibinə daxil olmuş bölmələrin fəaliyyəti təftiş olunurdu. Hərtərəfli yoxlamanın məqsədi müəssisənin bölmələrinin maliyyə - iqtisadi fəaliyyətinin təftiş olunması ilə bərabər onların fəaliyyətini idarəetmənin keyfiyyətini müəyyən etmək idi. Hərtərəfli yoxlama çox əmək tələb edən yoxlamadır, az hallarda, yuxarı idarəetmə orqanları müəssisələrin bölmələrinin fəaliyyətinə tələb olunan səviyyədə rəhbərlik edilmədiyi barədə məlumatlar olduqda tətbiq olunur.

Müstəqil nəzarət tipi kimi səmərəliliyə nəzarət edilməsi 20-ci əsrin 60- cı illərindəki İsveçdə reallaşdırılmış, sonralar başqa ölkələrin maliyyə nəzarəti həyata keçirən orqanlarının iş təcrübəsində tətbiq edilməyə başlanmışdır. Nəzarətin bu tipindən uğurla istifadə edilməsi onun mahiyyətini müəyyən edən müddəaları nəzarətin əsas prinsiplərini Lima bəyannaməsinə daxil etməyə şərait yaradır Lima bəyannaməsi 1977 - ci ildə İNTOSAİ (The International Organisation of Supreme Audit Institutions) IX Konqresində qəbul edilmişdir. Nəzarətin əsas prinsiplərinin

Lima bəyannaməsinin 4-cü maddəsində qeyd edilir ki, “auditin bu tiplərinə (uyğunluq və maliyyə hesabatına) əlavə olaraq başqa az vacib hesab edilməyən audit tipi - səmərəliliyin auditı vardır. Həmin audit tipi dövlət maliyyə resurslarının idarə olunmasının icrasının, qənaətçilik, məhsuldarlıq və nəticə etibarilə səmərəliliyin yoxlanmasına istiqamətlənmişdir. Səmərəliliyin auditı təkcə özünəməxsus maliyyə fəaliyyətini deyil, həmçinin dövlət fəaliyyətinin bütün tərəflərini, habelə təşkilati və inzibati sistemləri əhatə etməkdədir”. Nəticədə, səmərəliliyə nəzarət edilməsi dövlət, sahələrarası və regional proqramların icra olunması, uyğun dövlət xidmətlərinin təqdim edilməsi məqsədilə ayrılmış büdcə vəsaitlərindən əhəmiyyətli istifadə edildiyini müəyyən etmək üçün dövlət orqanlarının fəaliyyətinin ayrı-ayrı tərəflərinin yoxlanılmasını tələb edir.

Səmərəliliyin auditı - dövlət maliyyəsinin nəzarətinin bir növü kimi dövlət funksiyalarının icraçılarını və nəzarəti altında olan çox obyektlərin dövlət resurslarının istifadəçilərinin işinin səmərəliliyinin dəyərləndirilməsini və onların fəaliyyətlərinin səmərəliliyinin çoxaldılması üzrə olan təkliflərin işlənilib hazır olunmasını təmin etməkdədir.

Səmərəliliyin auditinin məqsədləri aşağıdakılardan ibarətdir:

- ❖ nəzarət altında olan obyektlərin fəaliyyətində pozuntular ilə problemlərin müəyyən edilməsi;
- ❖ icra hakimiyyəti orqanlarının dövlət funksiyalarının yerinə yetirilməyi üzrə fəaliyyətinin əhəmiyyətliliyinin analizi ilə dəyərləndirilməsi;
- ❖ regional büdcə vəsaitlərindən, başqa dövlət resurslarından istifadənin əhəmiyyətliliyinin analizi ilə dəyərləndirilməsi;
- ❖ icra hakimiyyəti orqanlarının fəaliyyətinin optimallaşdırılmağı və dövlət resurslarından istifadənin əhəmiyyətliliyinin artırılmağı üzrə əsaslandırılmış tövsiyələr ilə təkliflərin işlənilib hazırlanmağı.

Səmərəliliyin audit prinsipləri onun yüksək nəticə göstərməsini, təsir etməsini və qənaətli olmasını təmin etməlidir. Bununla bağlı aşağıdakı prinsiplərə əməl etmək lazımdır:

- elmlilik, yəni audit obyektinin fəaliyyətinin təhlinin, onun idarə üsullar ilə təşkilinin, funksiyalarının təkmilləşdirilməsi üçün tövsiyələrin sintezinin elmi üsullarının tətbiqi;
- sistemlilik, yəni auditin obyektinin fəaliyyətində hər cür mümkün amillər ilə əlaqələrin analizi;
- obyektivlik, yəni bütün subyektiv qiymətlər ilə prioritetlərin aradan götürülməsi ;
- müstəqillik, yəni istənilən orqanlar ilə vəzifəli şəxslərin maddi və hökmlü təsirinin ortadan götürülməsi;
- müəyyənlik, yəni müvafiq qaydada nəzərdən keçiriləndən sonra əhəmiyyətliyin auditinin nəticələrinin rəhbər orqanlar ə ictimaiyyətə çatdırılmağı.

Səmərəlilik auditinin predmeti aşağıdakılardan ibarətdir:

- dövlət hakimiyyəti orqanının yaxud da büdcə vəsaitlərini əldə edənin fəaliyyəti ilə funksiyaları;
- dövlət tapşırıqlarının həyata keçirilməsinə, məqsədli proqramlara, dövlət müqavilələrinə ayrılan büdcə vəsaitləri;
- dövlət mülkiyyəti, habelə təbii və başqa dövlət resursları;
- beynəlxalq və büdcələr arasındakı müqavilələrlə münasibətlər;
- dövlət resurslarının idarə edilməsinin müxtəlif mühüm problemləri;
- büdcə prosesinin yerinə yetirilməsinin təşkili.

Yoxlamaların mümkün olan mövzu və obyektlərinin müəyyən edilməsi zamanı aşağıda göstərilmiş meyarlardan istifadə edilə bilər:

- ❖ sözü gedən məsələnin sosial - iqtisadi mahiyyəti, onun ictimaiyyət üçün zəruriliyi;
- ❖ nəzərdən keçirmək sahədə risklərin mövcud olma dərəcəsi (bu vəziyyətdə risk dedikdə yoxlanılmalı müəssisəyə maliyyə itkilərinə, zərər vurulmasına, üzərinə qoyulan funksiyanın yaxud da proqramın həyata keçirilməsinin mümkün olmamasına və bu zaman dövlət vəsaitlərindən effektiv istifadənin

təmin oluna bilməməsinə səbəb ola biləcək hər hansı faktorun mənfi təsiri anlaşılır);

- ❖ yoxlamanın mümkün nəticələrinin dəyərləndirilməsi;
- ❖ bu sahəyə yönəldilmiş və yoxlama obyektlərinin faydalandığı dövlət vəsaitlərinin həcmi;
- ❖ bu sahədə və həmin obyektlərdə yuxarıda göstərilən yoxlamaların aparılması;
- ❖ nəzarət orqanının resurslarının mövcud olması.

Planlaşdırma mərhələsində yoxlanan obyektlərin əvvəlcədən öyrənilməsi reallaşdırılır. Lazımi məlumatın toplanılması yoxlamanın predmeti və obyektı barədə hərtərəfli təsəvvür yaratmaq üçün həyata keçirilir.

Planlaşdırmada yekun yoxlamanın aparılması üçün hazırlanan proqramdır. Proqram yoxlama aparmanın məqsədi, yoxlamanın obyektlərinin və sualların siyahısını, yoxlama gedişində istifadə ediləcək dövlət vəsaitlərindən istifadə edilməsinin əhəmiyyətli olmasının qiymət meyarlarını və onların qaynaqlarını, yoxlamanın keçirilməsi metodikasının təsvirini, yoxlamanın əsas mərhələlərini və qrafikini, yoxlayanlar qrupunun siyahısını, yoxlamanın nəticələri barədə hesabatın təqdim edilmə müddətini qısa və doğru ifadə edir.

Proqram hazırlanan zaman nəzərə alınan və nəzarətin gedişatı zamanı cavab tələb edən nümunə suallar aşağıdakılardan ibarətdir:

- nəzarət obyektı dövlət tədarükü barədə qanunvericiliyin tələblərinə riayət edirmi;
- nəzarət obyektı uyğun keyfiyyətdə və uyğun qiymətə ehtiyac olan miqdarda lazımi resursları ala bilirmi;
- nəzarət obyektı resursları ehtiyac olan şəkildə mühafizə edə bilirmi və qoruya bilirmi;
- nəzarət obyektı öz işçilərinin arasında işlərin, habelə zəruri olmayan işlərin təkrar edilməsindən çəkinirmi;
- nəzarət obyektı malların lazım olan həcmdə və lazım olan keyfiyyətdə vaxtında istehsal edilməsi yaxud da tədarükü üçün optimal həcmdə resurslardan (həyət, avadanlıq və tikililərdən) faydalanırmı;

- nəzarət obyektı resursları əldə edilməsi, mühafizə edilməsi və onlardan istifadə edilməsi məsələlərini nizama salan hüquqi normativ aktlarla qanunvericiliyin tələblərini icra edirmi;
- nəzarət obyektı özünün qiymətləndirmə, hesabat təqdim etmə, proqramın qənaətliliyi və nəticəliliyinin monitorinqi üçün daxili nəzarətin keçirilməsinin adekvat sistemə malikdirmi;
- nəzarət obyektının ölkənin büdcəsinin vəsaitlərindən istifadə olunması barədə hesabatlarda göstərdiyi qənaətcillik və məhsuldarlıq göstəriciləri düzgündürmü.

Yoxlama zamanı effektivliyin iki növü diqqətə alınmalıdır:

- ✓ yoxlanan obyektlərinin fəaliyyətinin bilavasitə nəticələrini göstərən göstəricilər;
- ✓ obyektlərin fəaliyyətinin sosial nəticələrinə dolayı yolla təsirini göstərən göstəricilər.

Birbaşa nəticələri dəyərləndirmək üçün son nəticələri almaq üçün cəlb edilmiş əmək, maddi, maliyyə və digər resurslardan istifadənin effektivlik göstəriciləri tətbiq olunmalıdır. Bu halda çəkilmiş xərclərlə bu zaman əldə edilmiş nəticələr (əmtəələr, işlər, xidmətlərin həyata keçirilməsindən olan pul hasilatı və yaxud mənfəət) arasındakı nisbət effektivlik göstəricisi olacaqdır.

Dolayı yolla təsiri (yoxlama obyektlərinin nəticələri) göstərən göstəricilər ümumilikdə cəmiyyət baxımından nəticəni xarakterizə edir. Yəni, bu göstəricilər qrupuna əsasən büdcə xidmətlərinin onu əldə edənlər üçün təqdim edilməsi nəticələrinin qiyməti təqdim ediləcəkdir. Məsələn, meşə təsərrüfatı fəaliyyətində effektivliyin qiymət göstəriciləri meşənin mühafizə olunması və meşələrin bərpası edilməsi işləri, meşələrin yanğından mühafizə edilməsi və s. səviyyəsi hesab edilir. Bütün fəaliyyət sahələrində hər bir göstəriciyə əsasən normativ ölçü (minimum icarə verilən səviyyə) müəyyən edilməlidir.

II FƏSİL.BANKLARDA HESABLAŞMA ƏMƏLİYYATLARININ AUDİTİ

2.1.Hesablaşma əməliyyatlarının auditinin məqsədi ,vəzifələri və informasiya təminatı

Müasir zamanədə pul təsərrüfat həyatının qopmaz atributudur. Belə ki, ona görə də maddi nemətlərin əldə olunması və xidmətin göstərilməyi ilə əlaqəli bütün sazişlər pul hesablaşmaları vasitəsilə yekunlaşır. Axırıncılar nağd və nağd olmayan formada ola bilirlər. Nağd olmayan pulun istifadəsi ilə əlaqəli maliyyə hesablaşmalarının təşkil edilməsi nağd pulun köçürmələrinə nəzərən üstünlük təşkil edirlər. Odur ki, tədavül xərclərində nağd olmayan pul hesablaşmaları və mühüm dərəcədə qənaət əldə olunur. Bankların çoxşaxəli şəbəkəsi nağd olmayan hesablaşmaların geniş tətbiq edilməsinə, eynilə də dövlət səviyyəsində onların inkişaf etməsinin makroiqtisadi proseslərin tənzimləyəni kimi çıxış etməsinə mühit yaradır. *Nağd olmayan hesablaşmalar* – pul nişanlarından istifadə olunmadan ödəniş sənədləri ilə reallaşan ödənişdir, bank hesablarında köçürmə ilə reallaşdırılan maliyyə hesablamalarıdır, belə vəziyyətdə pul vəsaiti tədavülcünün hesabından alanın hesabına köçürülür. Nağd olmayan hesablaşmalar təsərrüfat içində müəyyən olunmuş sistemlərə müvafiq olaraq təşkil olunur, burda nağd olmayan hesablaşmaların təşkil edilməsinin tamlığı prinsipi, təşkilatlara təqdim olunan tələblər, təsərrüfatın müvafiq konkret mühiti, eynilə də hesablaşmaların forma ilə yolları və bu yolların sənəd dövriyyəsi ilə sıx əlaqəli olması nəzərdən keçirilir.

Respublikamızda hələ 30-cu illərdə var olmuş və 1993-cü ilə kimi davam edən nağd olmayan hesablaşmaların sistemi təsərrüfatçılığın israf mexanizminə uyğunlaşmış və iqtisadiyyatın inzibati – əmr yolu ilə idarə olunmasına uyğun olurdu. Hazırda fəaliyyətdəki nağdsız hesablaşmalar sistemi ilk öncə tədarükçünün marağının xidmətinə, məhsulların istehsalı və tədarükü ilə əlaqəli planlı tapşırıqların reallaşdırılmasına yönəlmişdi. Bununla bağlı, nağdsız hesablaşmaların təşkil edilməsinin sərt şəkildəki prinsipləri fəaliyyətdəydi və bu sərt prinsiplərə əməl

edilməsi əsl iqtisadi maraqlarının qeyri-mövcudluğu ilə müəssisələrin müqavilə öhdəliklərinin reallaşması məsuliyyətini əvəzləyirdi [15, s.152].

Malsatan ilə podratçılarla hesablaşmalar, məhsul istehsalı ilə və həmçinin satışı ilə məşğul müəssisələrin təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətinin ahəngdar təşkil edilməsində önəmli əhəmiyyət kəsb etməkdədir. Malsatan ilə podratçılarla hesablaşmalar «Müəssisələrin mühasibat uçotunun hesab planı və onun tətbiqi» ilə bağlı təlimatın hesablaşmalar bölməsində əks edilir. Ancaq onların zənginlik və çoxşaxəlilik əhəmiyyətinə görə ayrıca fəsildə araşdırılıb izah edilməsi zəruridir. Sənaye müəssisələrində malsatan ilə podratçılar arasında hesablaşmalar əməliyyatı gündəlik və cari əməliyyatlar hesab edilir. Belə ki, məhsulun istehsalının (icra olunan iş ilə xidmətlərin) təşkil edilməsi birbaşa malsatan və podratçılarla əlaqəlidir. Malsatan və podratçılarla hesablaşmalar auditinin qarşısında bu vəzifələr dayanır:

- malsatan və podratçılarla hesablaşmalarla bağlanan müqavilələr, kontraktlar, razılaşma protokollarının qanunverici normativ hüquqi aktlara müvafiq olmasının qiymətləndirilməsi;
- malsatan və podratçılarla əlaqələrin qurulması ilə bağlı hüquqi sənədlərin doğru tərtib edilməsinin ekspertizası və qiymətləndirilməsi;
- malsatan və podratçılarla bağlanan müqavilə əsasında əldə olunmuş mal-material dəyərlərinin (icra olunan işlərin və xidmətlərin) qiymətləndirilməsində istifadə edilən tarif dərəcələri və mövcud bazar qiymətlilərinin tətbiq edilməsinin vəziyyətinin qiymətləndirilməsi;
- malsatan və podratçılardan əldə olunmuş mal-material qiymətlilərinin (icra olunmuş iş faktiki olan işlərin və xidmətlərin) rəsmiləşdirilməsinin doğruluğunun qiymətləndirilməsi;
- malsatan və podratçılardan əldə edilmiş mal-material qiymətliləri (yerinə yetirilmiş iş ilə xidmətlər) üzrə hesablaşmaların zamanında və doğru aparılma vəziyyətinin qiymətləndirilməsinin aparılması;
- malsatan və podratçılarla hesablaşmalara dair debitor ilə kreditorların vəziyyətinin öyrənilməyi və qiymətləndirilməyi;

- malsatan və podratçılar ilə hesablaşmalarda xarici valyuta əməliyyatlarından istifadə olunması, qanunverici normativ hüquqi aktlarının tələblərinin gözlənilməsi;
- malsatan və podratçılar ilə hesablaşmalarda iddialara əsasən aparılan tədbirlərin son nəticələrinin qiymətləndirilməsi;
- malsatan və podratçılar ilə hesablaşmalarda Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsinin tələblərinin mühafizə olunmasının qiymətləndirilməsi;
- malsatan və podratçılar ilə hesablaşmalarda ümitsiz və vaxtı dolmuş borcların ləğv olunmasına dair tədbirlərin qiymətləndirilməsi;
- malsatan və podratçılar ilə əməliyyatların mühasibat uçotunda doğru, zamanında əks etdirilməsi vəziyyətinin qiymətləndirilməsi;
- malsatan və podratçılar ilə əməliyyatlarla bağlı yekun nəticələrin illik hesabatlarda doğru əks olunmasının qiymətləndirilməsi;

Malsatan və podratçılarla hesablaşmalarla bağlı bu və ya başqa prinsipial məsələlərin həlli üzrə auditor ilkin sənədləri ekspertizadan keçirtməli, bu sənədlərin ölkəmizin və başqa beynəlxalq hesablaşmalara müvafiq normativ hüquqi aktların prinsiplərinə müvafiq olmasını müəyyən etməlidir. Auditor habelə malsatan və podratçılarla hesablaşmalarda tətbiq edilən qiymətlərin məqsədəuyğun olmasını müəyyən etmək üçün tələb ilə təklif əsasında qüvvədə olan hazırki qiymətlərə dair sorğu keçirməlidir. Praktikada bəzi hallarda malsatan və podratçılarla hesablaşmalar zamanı alınmış məhsulların (icra olunan işlərin və xidmətlərin) qiymətinin ödənilməsində qarşılıqlı əvəzləmədən istifadə olunur. Bu da neqativ hallarla nəticələnə bilər. Müəyyən hallarda malsatan və podratçılarla hesablaşmalarla faktiki icra olunan işlər və xidmətlər arasında ciddi fərqlər mövcud olur. Belə olan vəziyyətdə auditor malsatan və podratçılarla hesablaşmaların cari müddət ərzində inventarlaşmasını diqqətə almalıdır. Əgər inventarlaşma vaxtı malsatan və podratçılarla hesablaşmalarda iddia müddəti keçmiş borclar müəyyən olunarsa, bu vaxt auditor bu borcların ləğvi ilə bağlı müəssisənin gördüyü tədbirlərin vəziyyətini öyrənməli və qiymətləndirməlidir[25, s.98].

Malsatan və podratçılarla hesablaşmaların auditində təşkilat ilə podratçıların

arasında cari öhdəliklərin aşağıda göstərilən müəyyən prinsipial tərəfləri də öyrənilməlidir: malsatan ilə podratçıların arasında imzalanmış müqavilənin əsasında görülən işlər, görülmüş xidmətlərin qarşılıqlı öhdəlik prinsipinə müvafiq olması, müqavilə şərtlərində qeyd olunduğu kimi malların standartla uyğun olaraq yola salınması, onların dəyərinin vaxtlı-vaxtında ödənilməsi, hesablaşma əlaqələrinin vəziyyəti, debitor borcları ilə kreditor borclarının durumu və s.

Auditor malsatan və podratçılarla hesablaşmalarda yuxanda qeyd olunan məqsəd ilə vəzifələri gerçəkləşdirmək məqsədilə hər bir əməliyyat üzrə xüsusi metod ilə üsullardan istifadə etməlidir.

Malsatan və podratçılarla hesablaşmaların auditinin nəticələrinin effektiv olması, onların obyektivliyi və real olması məlumat mənbələrindən olduqca asılıdır. Bildiyimiz kimi, malsatan və podratçılarla hesablaşmalar üzrə həyata keçirilən əməliyyatlar məzmun etibarilə mürəkkəb və çoxşaxəlidir. Onların məlumat mənbələri də fərqlidir. Bu məlumat mənbələrini aşağıda göstərilən istiqamətlər üzrə qruplaşdırmaq mümkündür:

- malsatan və podratçılar ilə hesablaşmalara əsasən əməliyyatların həyata keçirilməsinə dair ilkin razılaşma və qəbul olunmuş öhdəliklərə aid informasiya mənbələri;
- malsatan və podratçılar ilə əməliyyatların qanunverici normativ hüquqi aktlara uyğun gəlməsinə aid informasiya mənbələri;
- malsatan və podratçılarla həyata keçirilən faktiki əməliyyatların mövcud durumuna dair informasiya mənbələri;
- malsatan və podratçılarla hesablaşmaların hərəkəti ilə bağlı informasiya mənbələri;
- malsatan və podratçılarla əməliyyatların uçota götürülməsinin vəziyyəti haqqında informasiya mənbələri;
- malsatan və podratçılarla hesablaşmaların son nəticə yekunlarının maliyyə-mühasibat hesablarında əks olunmasına dair informasiya mənbələri.

Malsatan və podratçılar ilə bağlı ilkin informasiya mənbələri dedikdə, müəssisə ilə təşkilatlarla podratçılar (malsatanlar) arasında hansısa bir əməliyyatla bağlı

bağlanan müqavilə, protokol, razılaşma ilə sifarişlərdə qeyd edilən tərəflərin öhdəlikləri ilə bağlı məlumatlar anlaşılır. Təşkilatın istehsal və maliyyə fəaliyyətinin ahəngdarlığını təmin etmək məqsədilə mütəmadi şəkildə mal-material qiymətlilərinin əldə edilməsi, qablaşdırılması, gətirilməsi, saxlanılması və onların istehsala silinməsi prosesi reallaşdırılmalıdır. Digər yöndən müəssisə istehsalın reallaşdırılması prosesində ahəngdarlığın pozulmamasında müəyyən istehsal (xammal və material) quraşdırıcı avadanlıqlara, ehtiyat bölmələrinə malik olmalıdır. Habelə onların fərqli formalarda servis xidmətini təşkili üçün müəssisə malsatan və podratçılar ilə rəsmi müqavilələr bağlamalıdır. Həmin müqavilələrdə tərəflərin öhdəlikləri, onların arasında münasibətlərin başlıca prinsipləri göstərilməlidir. Bunun üçün də auditor müəssisələrdə və təşkilatlarda yoxlama-ekspertiza işlərini həyata keçirərək malsatan və podratçılarla əlaqələrin ilkin informasiya mənbələri kimi onlar arasında bağlanan müqavilə, razılaşma protokolları, sifarişlərə söykənməlidir. Hər bir əməliyyat hüquqi baxımdan qiymətləndirilməlidir. Malsatan və podratçılarla qurulmuş münasibətlər və əlaqələr qiymətləndirildikdə hər şeydən əvvəl AR-in konkret normativ hüquqi aktlarına istinad olunmalıdır. Malsatan və podratçılarla həyata keçirilən əməliyyatların nə dərəcədə real olduğunu qiymətləndirmək üçün əldə edilmiş malların qəbul olunması, mədaxil olunması, saxlanılması və istehsala silinməsi əməliyyatların rəsmiləşdirilməsi ilə bağlı sənədlər faktiki informasiya mənbəyi olması mümkündür. Həmin məlumat mənbələrinə həm də göndərilən mallar ilə bağlı nəqliyyat qaimələri, icra olunmuş işlər və xidmətlər ilə bağlı təhvil-təslim aktları da daxil edilə bilər. İdarəetmənin effektivliyində təsərrüfatdaxili nəzarətin həyata keçirilməsinin funksional təşkil edilməsi yüksək əhəmiyyətə malikdir. Burda malsatan və podratçılar ilə müqavilələrin düzgün bağlanması, icra edilən işlər və xidmətlərin həcmnin doğru müəyyən edilməsi, hesablamaların vaxtında və dəqiq aparılması, malsatan və podratçıların uyğun tarixə qalığının mühasibat uçotunda doğru uçota götürülməsində idarəediciyə (menecerə) vaxtında informasiyanın ötürülməsi təsərrüfatdaxili nəzarət edilməsinin tərkib hissəsi hesab olunmalıdır. Təsərrüfatdaxili nəzarət sistemi hər hərəkətin yekun-nəticə informasiyasını əldə edə bilməlidir. Auditor müəssisələr ilə təşkilatlarda yoxlama-ekspertiza işlərini apardığı

vaxt bəzi təkrarlanan səhvlərin təsdiq edilməsində dəlil-sübut qismində təsərrüfatdaxili nəzarətin son nəticələrinə də əsaslanıla bilər.

Malsatan ilə podratçılar üzrə əməliyyatların ən zəngin informasiyalarından biri müəssisələr və təşkilatlarla malsatanlar (podratçılar) arasında hesablaşmalara müvafiq uçot-hesabat məlumatları hesab edilir. Odur ki, bütün təsərrüfat prosedurları baş verən an mühasibat uçotunda göstərməlidir. Əldə edilmiş məhsullar (icra olunan işlər və xidmətlər), onların qiymətinin ödənilməsi, həmin əməliyyatlar üzrə debitor ilə kreditor borcların gedişatı mühasibat uçotu hesablar planının 60 sayılı «Malsatan və podratçılarla hesablaşmalar» hesabının debet ilə kreditində əks edilir. 6 sayılı jurnal-orderin məlumatlarıyla bu hesablaşmalar üzrə uyğun tarixə debet və kredit borclarının inventarlaşdırılması təsdiq etmiş sənəd-üzvləşdirmə aktlarının olması mümkündür.

Büdcə və büdcədən kənar fondların hesablaşmaları üzrə auditin məqsədləri və vəzifələri söylədikdə, müəssisə və təşkilatların dövlətin büdcəsi və büdcədən kənar fondlara dair qəbul olunmuş öhdəliklərin icra olunması vəziyyətlərini öyrənmək, həmin sahədə yol verilmiş çatışmamazlıqlar, nöqsanların və normativ hüquqi aktların qoyulmuş tələblərinə uyğunlaşmayan əməliyyatları aşkarlayıb qiymətləndirilməkdir. Büdcə və büdcədən kənar fondlar ilə hesablaşmaların daxilində dövlət büdcəsi ilə olan hesablaşmalar, sosial sığorta üzrə və təminat üzrə olan hesablaşmalar, AR-sı Dövlət Sosial Müdafiə Fondu, AR-sı Əməyin və Əhəlinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyi, Azərbaycan Respublikası Əhəlinin Məşğulluğuna Kömək Fondu, Azərbaycan Respublikası Əlillərinin Sosial Müdafiə Fondu və digər könüllü sığorta təşkilatları ilə hesablaşmalar daxildir. Audit yoxlama ekspertizası zamanı büdcə və büdcədən kənar fondlarla hesablaşmalara aid öhdəliklərin icra olunması irəli plana çəkilməlidir. Hər bir vəziyyət üçün auditordan xüsusi yanaşma tələb edilir. Belə ki, büdcə və büdcədən kənar fondlar ilə hesablaşmaların təyinatları və istiqamətləri fərqlidir. [18, s.31]

Təhtə hesab şəxslərə əsasən aparılan əməliyyatlar dediyimiz zaman, müəssisələr və təşkilatlar tərəfindən ikinci və ya üçüncü şəxs vasitəsilə nağd

qaydada uyğun təsərrüfat əməliyyatlarının icra olunması, bu təsərrüfat əməliyyatlarına çəkilmiş xərclərin ödənilməsi formasını başa düşmək olar. Bir çox vəziyyətlərdə müəssisələrdə (təşkilatlarda) təsərrüfat əməliyyatlarının nağd olmadan ödəmə formasından istifadə etmək mümkünsüz olduqda, bu təsərrüfat əməliyyatlarının, habelə ezamiyyə xərclərinin ödəmək vəzifəsi müəssisənin etibar etdiyi bir şəxs tərəfindən edilir. Daha doğrusu, müəssisə ilə təşkilatlar tərəfindən təhtəlhəsab yolu ilə kiçik təsərrüfat xərcləri, həmçinin bəzi inzibati ərazidən uzaqda olan təsərrüfat-istehsalat strukturlarının məsrəflərinin ödənilməsi, müəssisənin müvəkillərinin təsərrüfat subyektlərinin bölmələri, habelə balansda olmayan təşkilatın olduğu inzibati ərazi mərkəzindən qıraqda yerləşən filialların, bölmələrin məsrəflərinin ödənilməsi nağd qaydada ikinci şəxs tərəfindən gerçəkləşdirilir. Bu zaman müəssisə ilə təşkilatın etibar etdikləri əməkdaşları həmin məsrəflərin ödənilməsi məqsədilə xəzinədən nağd pul vəsaitlərini alıb həmin vəsaitləri müvafiq ünvanlara çatdırırlar. Başqa tərəfdən, müəssisələr ilə təşkilatların əməkdaşlarının xidməti məqsədləri üçün bir inzibati yerdən qanunvericilikdə müəyyənləşdirilən uzaqlıq nəzərə alınmaqla, digər inzibati yerə ezam edilməsi zamanı həmin əməkdaşın gündəlik kommunal xidmətləri, qida məsrəfləri nağd şəkildə təhtəlhəsab şəxslər kimi ödəniş vasitəsilə ödənilir. Təhtəlhəsab şəxslər ilə hesablaşmaların auditinin məqsəd və vəzifələri həmin sahədə yol verilmiş səhvlərin və qanunverici normativ hüquqi aktların uyğun tələblərinə əməl olunub-olunmamasını aşkarlayıb qiymətləndirməkdən ibarətdir. Bu vaxt aşağıdakı bəzi prinsiplial məsələlər diqqətdə olmalıdır:

- təhtəlhəsab şəxslər ilə hesablaşmalarda yol verilən qanun pozuntuları nəticəsində müəssisə və təşkilata dəyən ziyan;
- təhtəlhəsab şəxslər ilə hesablaşmalar vasitəsi ilə yol verilmiş mənimsəmə vəziyyətlərinin aşkar olunub qiymətləndirilməsi;
- təhtəlhəsab şəxslər ilə hesablaşmalara aid sənədləşmələrin normativ hüquqi aktlarda nəzərdə tutulmuş qayda ilə aparılması və yol verilən kənarlaşmaların qiymətləndirilməsi;
- təhtəlhəsab şəxslər ilə hesablaşmalar hesabında debitor ilə kreditor borclarına görə vəsaitlərin hərəkətinin vəziyyətinin uyğun dövr üzrə

qiymətləndirilməsi;

- təhtəlhəsab şəxslər ilə olan hesablaşmaların sintetik və analitik uçotunun vəziyyətinin qiymətləndirilməsi;

Yuxarıda göstərilmiş vəzifələrin icra edilməsinin yüksək səviyyədə icra olunması üçün auditor lazımınca və kifayət qədər etibarlı, qiymətli məlumata sahib olmalıdır.

Audit yoxlama-ekspertiza işlərinin ən yaxşı şəkildə təşkil olunması, səmərəli həyata keçirilməsi və nəticəli yekunların əldə olunmasında informasiya mənbələri önəmli əhəmiyyət kəsb edən amillərdəndir. Ancaq doğru, dolğun, inamlı və əsaslı informasiyalar audit yoxlama-ekspertiza işlərinin şəffaf həyata keçirilməsinə və obyektiv nəticələrin çıxarılmasına gətirib çıxarda bilər.

Təhtəlhəsab şəxslər ilə hesablaşmalar auditinin informasiya mənbələri dediyimizdə, təhtəlhəsab şəxslər ilə hesablaşmaların yoxlama-ekspertizası üçün vacib olan məlumatların-informasiyaların uyğun rəsmi sənədlərdə əldə olunması və həmin sənədlərin mənbələri nəzərdə tutulur. [28, s.24]

Təhtəlhəsab şəxslər ilə hesablaşmalar auditinin informasiya mənbələri məzmununa və təyinatına uyğun olaraq bir çox istiqamətlərə ayıra bilərik: qanunverici normativ hüquqi aktlarla əlaqəli olan məlumat mənbələri, təhtəlhəsab şəxslərin təsərrüfat əməliyyatlarının realizə olunmasına aid təsdiqedicilər sənədlərə aid informasiyalar, təhtəlhəsab şəxslərin icra etdikləri iş və xidmətlərə aid məsrəflər görə hesabatlar, təhtəlhəsab şəxslər ilə olan hesablaşmaların sintetik və analitik uçotuna aid göstəriciləri və s. Qeyd etdiyimiz informasiya mənbələrinin hərəsinin öz məqsədi və təyinatı var. Odur ki, təhtəlhəsab şəxslər ilə hesablaşmaların qaydaları, ezamiyyə məsrəflərinin normaları, müddətləri və başqa bu cür məsələlər qanunverici normativ hüquqi aktlarda özünü əks etdirmişdir. Bu səbəbdən də auditor tərəfindən təhtəlhəsab şəxslər ilə hesablaşmalara aid əməliyyatlar yoxlanılan zaman bu və ya digər məsələlər üzrə aşağıdakı mənbələrə əsaslanmaq mümkündür: Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin mart ayının 16-sı 2001-ci ildə «Ezamiyyə xərclərinin normaları haqqında» 66 N-li qərara və həmin qərara 3 dekabr 2004-cü il

tarixində olunan əlavələr və edilən dəyişikliklər, AR-sı Maliyyə Nazirliyinin aprel ayının 25-də 2001-ci il tarixində İ/44 sayılı əmriylə təsdiq edilmiş «İşçi heyətinin ezamiyyət qaydaları», AR-sı Mərkəzi Bankının «Xalq təsərrüfatında kassa prosedurlarının aparılması» qaydasının təsdiq olunması barədə aprel ayının 6-da 1993-cü ildə 9 sayılı qərarın uyğun bölmələri. [16, s.19]

Təhtəlhəsab şəxslər ilə hesablaşmalar auditinin başlıca informasiya mənbələrinə, həmçinin aparılmış təsərrüfat əməliyyatları üçün çəkilmiş nağd məsrəflər, mal-material qiymətlilərinin əldə edilməsini təsdiqləyən sənədlər, ezamiyyət kommunal məsrəflərini əsaslandıran ödəniş çekləri və başqaları aiddir. Auditor daha mükəmməl informasiyaları uyğun hesabatlardan əldə etməsi mümkündür. Təhtəlhəsab şəxslər ilə hesablaşmalarda icra edilmiş işlərin və xidmətlərin informasiya mənbələri isə onların tərtib etdiyi arayışlar, qəbul-təhvil aktları və sair olması mümkündür. Təhtəlhəsab şəxslər ilə hesablaşmalar auditinin tədqiqat obyektlərindən biri həmin hesablaşmalara aid analitik və sintetik uçotun vəziyyəti, təhtəlhəsab şəxslərlə hesablaşmalara aid debitor və kreditor borclarının uyğun dövrə qalığının doğruluğunun yoxlanmasıdır. Audit yoxlama-ekspertizası vaxtı hazırkı dövr müddətində təhtəlhəsab şəxslər ilə hesablaşmalara aid vəsaitin hərəkətinin dəyərləndirilməsi də diqqət mərkəzində olmalıdır.

Təhtəlhəsab şəxslər ilə hesablaşmalar analitik və sintetik uçotuna dair informasiyalar isə mühasibat uçotu hesablar planının 71 sayılı «Təhtəlhəsab şəxslərlə hesablaşmalar hesabı»nın debet-kreditində, habelə bu hesabla müxabirələşən başqa hesablarda özünü göstərir. Auditor təhtəlhəsab şəxslərlə hesablaşmaların uçot informasiyalarını gözdən keçirdiyi zaman müəssisənin mühasibat uçotu hesablar planı ilə onun tətbiq edilməsinə aid AR-sı Maliyyə Nazirliyinin oktyabr ayının 20-si 1995-ci il tarixli 94 nömrəli əmri ilə təsdiq edilmiş təlimatın uyğun bəndlərinə də əsaslanmalıdır.

2.2.Banklarda hesablaşma əməliyyatlarının növləri ,onların normativ hüquqi bazası və auditinin aparılma metodikası

Bazar münasibətlərində hesablaşmaların (müəssisələr, təsərrüfat subyektləri, səhmdar cəmiyyətlər, malalanlarla, malsatanlarla, maliyyə-kredit orqanları, fəhlə və qulluqçularla və digər təşkilatlarla) xeyli hissəsinin nağdsız qaydada aparılmasına baxmayaraq müəyyən bir hissəsi də nağd hesablaşmalara əsaslanır. O da fəaliyyətdə olan kassa vasitəsilə yerinə yetirilir[31, s.87].

Hesablaşma prosedurlarının normativ hüquqi bazasına həmin sferada AR-in qüvvədəki qanunverici normativ hüquqi aktlarını, AR-sı Prezidenti tərəfindən verilən fərmanları, AR-sı Milli Məclisi tərəfindən verilən qanunları, AR-sı Nazirlər Kabinetinin qərarları ilə sərəncamları, fərqli-fərqli nazirliklərin və əsas idarələrin bütün təlimatları, müəssisələrin əsasnamələri aiddir. AR-da bu sferada lazimi dərəcədə qanunvericilik bazası əmələ gəlmişdir.

Malsatan və podratçılarla hesablaşmaların aparılmasının normativ hüquqi bazası dedikdə, həmin sahədə Azərbaycan Respublikasında hazırkı qanunverici və normativ hüquqi aktlar anlaşılır. Buraya aiddir: Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsinin VI bölməsi, öhdəlik hüquqlarının ümumi hissəsi, həmçinin «Öhdəlikdə olan kreditorların və ya borcluların çox hissəsi», həmin məcəllənin xüsusi bir hissəsinin 7-ci olan hissəsi «Alqı-satqı» hissəsi, «Satm almaqda üstünlük hüquqları və başqa üstünlük hüquqları», «Dəyişmə, borc, lizinq, podrat» və ayrı-ayrı bölmələrin müvafiq maddələri, «Məhsulun (yerinə yetirilən işlər ilə xidmətlərin) maya dəyərinə aid olunan xərclərin tərkibi barəsində» Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabinetinin 1996-cı ildə 16 avqust tarixində 111 nömrəli qərarı ilə təsdiq edilmiş Əsasnamə, Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyinin yanvar ayının 23-də 1997-ci il tarixli İ-5 nömrəli əmri ilə təsdiq olunmuş «Müəssisələrin uçot siyasəti haqqında» Əsasnaməsi, AR-in Maliyyə Nazirliyinin oktyabr ayının 20-də 1995-ci ildə İ-97 nömrəli əmri ilə təsdiq edilmiş «Müəssisənin mühasibat uçotunun hesablار planı və onun tətbiqi»nə dair təlimatı (VI bölmə «Hesablaşmalar»), Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsinin uyğun bəndləri və başqaları.

Bildirmək lazımdır ki, malsatan və podratçılarla hesablaşmalarda əldə olunmuş məhsullar, icra olunmuş işlərin və xidmətlərin həyata keçirilməsi üzrə tərəflərin arasında hüquqi və iqtisadi əlaqələrin nizama salınmasında Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsi ilə onun uyğun bölmələri başlıca və aparıcı yer tutur. Həmin məcəllənin ayrı-ayrı bölmə və maddələrində alqı-satqı müqaviləsinin bağlanması, mal-material qiymətlilərinin satılmasında satıcı müəssisənin müqavilə əsasında üzərinə götürdüyü öhdəliklər, icra edilən iş və xidmətlərin uyğun standartla müvafiq olaraq təhvil verməsi, təhvil verilən məhsulların (icra olunmuş işlərin və xidmətlərin) nöqsanlarının aşkara çıxarılması müddətləri və bu nöqsanların aradan qaldırılması, alınmış malların (icra olunmuş işlərin və xidmətlərin) dəyərinin ödənilməsi qaydaları əks olunmuşdur.

Malsatan və podratçılarla hesablaşmaların həyata keçirilməsinin normativ hüquqi bazasına bütövlükdə nəzər salsaq belə qənaətə gəlmək olar ki, bu normativ hüquqi aktlar bəzi prinsipial məsələləri özündə ehtiva etmişdir. Belə ki, malsatan və podratçılar ilə işgüzar əlaqələrin qurulması, bu əlaqələrin həyata keçirilməsində tərəflərin öhdəlikləri, bu öhdəliklər üzrə ortaya çıxan mübahisələrin tənzimlənməsi, malsatan və podratçılar ilə hesablaşmalarda həyata keçirilən əməliyyatların uçota götürülmə prinsipləri, həmin əməliyyatların uçot-hesabat işlərində tam şəkildə, dolğun göstərilməsi qaydalan şərh olunur. [32, s.56]

Malsatan və podratçılar ilə hesablaşmaların auditinin metodikası dedikdə, müəssisələrdə və həm də təşkilatlarda auditin yoxlama-ekspertiza işləri getdikdə malsatan və podratçılarla əməliyyatların yoxlanılmasında tətbiq edilən prosedur qaydalar, yoxlama zamanı istifadə edilən metodlar, üsullar və konkret mexanizmlər anlaşılır. Malsatan və podratçılarla hesablaşmalar daha çox müxtəlif və geniş çeşidə malik əməliyyatları özündə əks etdirir. Burda istehsal ehtiyatları, xammal ilə materiallar, avadanlıqların satın alınması ilə bərabər, icra ediləcək işlərlə və xidmətlərlə bağlı podratçı və subpodratçılar ilə hesablaşmalar həyata keçirilir. Əsasən, malsatan və podratçılar ilə hesablaşmaların audit yoxlama-ekspertizasında yoxlamanın aparılması metodu kimi seçmə üsulundan istifadə olunur. Bununla

bərabər, malsatan və podratçılar üzrə hesablaşmalarla bağlı əməliyyatların yoxlama-ekspertizasında auditorun tərtiblədiyi proqram-tezisə görə və yaxud yoxlama-ekspertizası aparılan şəraitdən asılı olaraq tematik qaydada bir sıra əməliyyatların başdan-başa yoxlanılması üsulundan da istifadə oluna bilər. Auditor malsatan və podratçılarla hesablaşmalarla bağlı əməliyyatların ekspertizasında təkmil proqram-tezisə sahib olmalıdır. Bu proqram-tezis özündə aşağıdakı bəzi prinsiplial məsələləri əks etdirməlidir:

- malsatan və podratçılarla hesablaşmalarla bağlı əməliyyatların normativ hüquqi bazasının yoxlanılması və ekspertizası;
- malsatan və podratçılarla hesablaşmalarla bağlı prosedurların audit yoxlama-ekspertizasının qaydaları və metodikası;
- malsatan və podratçılarla hesablaşmalar üzrə olan uçot-hesabat işlərinin durumu;
- malsatan və podratçılar üzrə əməliyyatların audit yoxlama-ekspertizasının nəticələrinin yekunlaşdırılmasının prosedur qaydalan.

Yuxanda qeyd edilən prinsiplial məsələlərin həllində birinci olaraq malsatan və podratçılarla əməliyyatların normativ hüquqi bazasının mövcud vəziyyəti və onlara riayət edilməsi yoxlanılaraq qiymətləndirilməlidir. Belə ki, müəssisə ilə malsatan və podratçılar arasında bağlanan müqavilə, razılıq protokolları, sifarişlər, bu ilkin sənədlər üzrə alınan mədaxil edilən malmaterial qiymətliləri, icra olunan iş və xidmətlər üzrə ödənilmiş vəsaitlər, həmçinin malsatan-podratçılarla müəssisə arasında qəbul olunmuş öhdəliklər hüquqi baxımdan qiymətləndirilməlidir. Buna görə auditor tərəfindən seçmə yoluyla ən önəmli əhəmiyyət kəsb etmiş əməliyyatların həyata keçirilməsinə dair ilkin sənədlər bağlanan müqavilələr ekspertizadan keçirilməli, bu müqavilələrin nə dərəcədə qanunverici normativ hüquqi aktların müvafiq tələblərinə uyğun olması araşdırılmalıdır. Malsatan və podratçılarla hesablaşmaların yoxlanılmasının növbəti prosedur mərhələsi alman malların kəmiyyət və keyfiyyət cəhətdən standartlara müvafiq olması, icra olunan iş və xidmətlərin həcmnin doğru müəyyən edilməsi, onların həyata keçirilməsində tətbiq edilən taarif dərəcələrinin uyğun gəlməsinin araşdırılması və qiymətləndirilməsidir.

Burada həmçinin yerinə yetirilən işlər ilə xidmətlərin təhvil-təslim aktlarında yol verilən qanunsuzluqların aşkar olunması və qiymətləndirilməsi kimi məsələlər də əks olunmalıdır. [32, s.41]

Malsatan və podratçılarla əməliyyatların hüquqi baxımdan qiymətləndirilməsinin sonrakı mərhələsi bu prosedurların mühasibat uçotunda qeyd edilməsi və onların son yekun göstəricilərinin uçot-hesabat göstəricilərinə uyğunluğunun ekspertizasının aparılmasıdır.

Malsatan və podratçılarla hesablaşmalarla bağlı əməliyyatların mühasibat uçotunda doğru əks olunmasının audit yoxlaması bir neçə yöndə apanla bilər. Auditor malsatan və podratçılar ilə hesablaşmalar zamanı ümitsiz debitor borclarının silinməsi üzrə, yüklənən və rəsmiləşdirilməyən mallar üzrə əməliyyatlar, veksellər üzrə hesablaşmalar, kommersiya kreditləri üzrə apanlan əməliyyatlar, iddialar üzrə apanlan ödəmələr, malsatan və podratçılarla hesablaşmalarda dəyəri xarici valyuta ilə ödənilmiş malların milli valyuta ilə məzərinə fərqləri, göndərilən malların ƏDV üzrə olan hesablaşmaların vəziyyəti, malsatan və podratçılarla hesablaşmalarda müvafiq vergi ödəmələrinə aid əməliyyatların ekspertizasını aparmalıdır. Burada ümitsiz debitor borclarının silinməsinin audit yoxlanmasında rəsmi sənədlərin öyrənilməsi və silinən məbləğin mühasibat uçotunun balans hesabları arasında düzgün müxabirələşmələrin verilməsinə baxılmalıdır. Əgər təşkilat ümitsiz debitor borclarını 60 sayılı «Malsatanlarla və podratçılarla hesablaşmalar» adlı hesabından silirsə, bu vaxt onun hansı səbəbdən yaranması ilə əlaqəli olaraq ayrı-ayrı mühasibat yazılışları aparıla bilər. Məsələn, əgər verilən avanslar üzrə ümitsiz borc əmələ gəlmişdirsə, bu zaman 63 sayılı «İddialar üzrə hesablaşmalar» hesabı ilə müxabirələşməsi və yaxud müddəti keçmiş və alınması müəyyən səbəblər üzündən hələlik mümkün olmayan debitor borclarının 007 sayılı «Zərərlə silinmiş ümitsiz debitor borclar» adlı balansarxası hesabda düzgün uçota alınması yoxlanılmalıdır. Yüklənmiş və rəsmiləşdirilməmiş mallar da malsatan və podratçılarla hesablaşmaların tərkib hissəsi hesab edilir. Belə ki, çox vəziyyətlərdə əldə edilmiş mallar, icra olunan işlər və xidmətlər sifarişçiyə 3-cü şəxs-vasitəçi tərəfindən verilir. Ancaq bu halda icra olunan

işlərin və xidmətlərin, alınan malların kəmiyyət və keyfiyyət ölçülərin ilə bağlı təsdiqedicə başlıca sənədlər müəyyən müddət keçdikdən sonra əldə oluna bilər. Bu zaman auditin yoxlama-ekspertizasında konkret məlumatı 60 sayılı «Məlsatanlarla və podratçılarla hesablaşmalar» hesabının analitik və sintetik hesablarından əldə mümkündür. Daha dəqiq desək, faktiki təhvil verilən, ancaq tam axıra qədər sənədləşdirilməyən işlərin və xidmətlərin uçotu 60 sayılı «Məlsatanlarla və podratçılarla hesablaşmalar» adlı hesabının tərkibində həyata keçirilir. Lakin verilən sifarişlər üzrə öncədən ödəmələr 61 sayılı «Verilən avanslar üzrə olan hesablaşmalar» hesabında uçota götürülür. Auditor bu iki formada olan hesablaşmaların mühasibat uçotunda doğru, təhrifsiz qeyd olunmasını ekspertiza etməli, ona uyğun rəy və təklifini deməlidir. Veksellər üzrə əməliyyatlar da 60 sayılı «Məlsatanlarla və podratçılarla olan hesablaşmalar» hesabında əks olunmalıdır. Bir çox icra olunan işlərin və xidmətlərin dəyərinin ödənməsi müəyyən maliyyə çətinliyi səbəbindən baş tutmadığı üçün firma kommersiya bankının vasitəçili ilə müvafiq təminat sənədi şəklində veksəl təqdim edir. Vekseldə göstərilən müddət üzrə alınan malın, icra olunmuş işlərin və xidmətlərin dəyərinin ödənməsi bir sıra formalarda həyata keçirilir. Bu formalardan biri kimi də kommersiya kreditinin rəsmiləşdirilməsinin həyata keçirilməsidir. Yəni, veksəl vasitəsilə qoyulan müddət ərzində daxil olmuş məhsulların, icra olunan işlərin və xidmətlərin qiymətinin ödənilməsi mümkün olmazsa, bu halda müqaviləyə əsasən kommersiya kreditinin rəsmiləşdirilməsi mümkündür. Auditor kommersiya kreditinin doğru rəsmiləşdirilməsi, habelə kommersiya kreditinin faizinin konkret həddə olmasını müəyyən etməlidir.

[23, s.12]

Məlsatan və podratçılar ilə hesablaşmaların auditində alınan məhsullar, yerinə yetirilən işlər ilə xidmətlərin qiymətinin ödənilməsində əlavə dəyər vergisi əməliyyatı da nəzərdə saxlanılmalıdır. Praktikada bir çox zaman alınmış məhsullar, yerinə yetirilən işlər ilə xidmətlərin dəyəri ödənilən vaxt əlavə dəyər vergisi ümumi məbləğin daxilində göstərilir və çox vaxt belə qəbul olunur ki, hesablaşma həyata keçirilən zaman əlavə dəyər vergisi hesablaşmada nəzərə alınmamışdır. Ancaq nəzərə

alınmalıdır ki, alınmış mallar və icra olunan işlər ilə xidmətlərin dəyəri mühasibatlıqda uçota götürülürsə, bu zaman faktiki məbləğdə istehlakçının hesabına əlavə dəyər vergisi də hesablanmalıdır. Əgər alınan məhsullar, yerinə yetirilən işlər ilə xidmətlərin ödənilməsi məqsədi ilə təqdim edilmiş hesab-fakturalarda ödəniləcək dəyərə uyğun olaraq əlavə dəyər vergisi hesablanmayıbsa, auditor həmin məsələni dəqiqləşdirməli və qiymətləndirilməlidir. Belə ki, AR-in Vergi Məcəlləsinə uyğun gələn bir sıra humanitar xarakterli fəaliyyət növləri, fondlar və qeyri-hökumət təşkilatlarının fəaliyyəti kommersiya fəaliyyəti daşımadığı üçün əlavə dəyər vergisindən azad olunur. Bu səbəbdən də auditor bu tipli əməliyyatların qanunverici normativ hüquqi aktlara əsaslanaraq aparılmasını ekspertizadan keçirməlidir. [15, s.13]

Büdcə və büdcədən kənar fondlar üzrə hesablaşmaların normativ hüquqi bazasına daxildir: Azərbaycan Respublikasının qanunvericilik və normativ hüquqi aktları, habelə Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabinetinin müvafiq təlimatları, Maliyyə Nazirliyi, Azərbaycan Respublikasının Vergilər Nazirliyi Azərbaycan Prezidenti fərmanlarının Milli Məclisin qanun və qərarları: tənzimləyici çərçivə büdcə və büdcədən kənar vəsaitlərin nəzərə Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyinin müvafiq tapşırıqları, Dövlətin müvafiq təlimatları Azərbaycan Respublikası Dövlət Sosial Müdafiə Fondunun, Əlillərin Sosial Müdafiəsi Baş İdarəsi və digər hüquqi sənədlər. Hazırda büdcə və büdcədən kənar fondların toplanması və onların istifadəsinin tənzimlənməsi ilə bağlı 100-ə yaxın hüquqi sənəd mövcuddur. Əlbəttə ki, məqsəd yalnız bu sahədə qüvvədə olan bütün hüquqi aktların şərh etmək deyil, sadəcə büdcə və büdcədən kənar vəsaitlərin və onların istifadə edilməsini tənzimləyən normativ hüquqi aktların təsnifatı nı verməkdir. Büdcə və büdcədən kənar vəsaitlərin toplanması və xərclənməsi tənzimləyən normativ hüquqi aktlar var: [19, s. 31]

2002-ci ildə Azərbaycan Respublikasının qəbul etdiyi «Büdcə sistemi haqqında» Qanunu, cari illərdə qəbul edilmiş «Dövlət büdcəsi haqqında» Qanunu, AR-sı DSMF-nun cari il büdcəsi haqqında Qanunu, «DSS Sistemində fərdi uçotun

aparılması haqqında» AR-nın Qanunu, «Vergi məcəlləsi haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanunu.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin "Büdcə və büdcədənəkar fondların toplanması və istifadəsi haqqında" Azərbaycan Respublikası Qanununun tətbiq edilməsi barədə "Azərbaycan Respublikası Prezidentinin" Dövlət büdcəsinin istifadəsi haqqında ", Azərbaycan Respublikası Prezidentinin" Dövlət büdcəsinin istifadəsinə nəzarət haqqında "fərman və sərəncamları.

Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti bu istiqamətdə də müvafiq fərmanlara vermişdir. Bununla yanaşı, yuxarıda qeyd etdiyimiz əsas normativ sənədlərlə yanaşı, müxtəlif nazirliklərin qaydaları və təlimatları büdcə və büdcədənəkar fondların toplanması və istifadəsi ilə bağlı bəzi məsələləri tənzimləməkdə mühüm rol oynayır.

Büdcə vəsaitlərinin yığılmasını tənzimləyən başlıca normativ-hüquqi sənədlərdən biri də Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsidir. Azərbaycanın Vergi Məcəlləsinə əsasən respublikamızda 9 növ vergi mənbəyi var. Onların hesablanması, qaytarılması və müvafiq qaydaların tərtib edilməsi və təqdim edilməsi qaydaları Vergilər Nazirliyinin hazırladığı təlimatlara uyğun olaraq aparılır.

Büdcə və büdcədənəkar fondların vəsaitlərinin toplanması və istehlakı və digər məsələlərin idarə olunması müvafiq nazirlik qaydalarına və müvafiq təlimatlara uyğun olaraq ayrılıqda həyata keçirilməlidir.

Büdcə və büdcədənəkar fondların auditi mövcud audit qaydalarının və müəssisənin və büdcə və büdcədənəkar təşkilatların öhdəliklərinin yerinə yetirilməsi prosesinin yoxlanmasına əsaslanaraq həyata keçirilir. Digər sahələrdəki kimi, büdcə auditinin və büdcədənəkar fondların auditinin ümumi metodikası ilə yanaşı xüsusi üsullardan da istifadə edilməsini tələb edir. Auditor büdcə və büdcədənəkar fondların yoxlanması -ekspertizasını təşkil etmək və tamamlamaq üçün xüsusi audit proqramına malik olmalıdır. Bu proqram büdcə və büdcədənəkar fondların öhdəliklərini yerinə yetirmək və bu fondlarla hesablaşmaların vəziyyətini qiymətləndirmək üçün bir strategiya hazırlamalıdır.

Büdcə və büdcədənəkar vəsaitlərlə hesablaşmalar üçün tənzimləyici

çərçivənin yoxlanması və qiymətləndirilməsi bütün qanunvericilik və normativ hüquqi aktlarla və vergi dərəcələrinin düzgün tətbiqi ilə uyğunlaşdırılmalıdır. Bir sıra qanunvericilik və normativ hüquqi aktlara əlavə olaraq, hesablaşmaların büdcə və büdcədən kənar fondlarla tənzimlənməsi iki aktla bağlı olmalıdır: büdcəyə vergilər; onların hesablamaları ilə ödənilməsi. Bu məsələlər Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsi ilə tənzimlənir. Auditor, vergi ödəyicisinin subyektin və onun subyektlərinin öhdəliyin büdcədən qanuni olaraq məcburi qaydada yerinə yetirilməsini qiymətləndirərkən vaxtında ödəmə hüququna malik olduğuna diqqət yetirməlidir. Eyni zamanda, aşağıdakı əsas məsələləri şərh edilməlidir: müəssisə və təşkilatların vergi yoxlamalar zamanı vergilərin müxtəlif növ vergi dərəcələrinin düzgün tətbiqi, vergi, ƏDV və digər vergi növləri kənar düzgün icra düzgün vergi bəyannamələrinin və fərdi növləri üzrə qanunvericilikdə nəzərdə tutulmuş güzəştlər düzgün istifadə müvafiq vergi orqanlarına vaxtında təqdim edilməsi, sadələşdirilmiş vergi sisteminin düzgün istifadə edilməsi, düzgün təşkilatı vergi ödənişlərinin analitik və sintetik uçotun tən, yoxlamalar nəticəsində tətbiq edilmiş maliyyə sanksiyalarının tətbiq vergi orqanları tərəfindən həyata keçirilir. Hesablamaların düzgünlüyünü və vergilərin müxtəlif növləri üzrə vergilərin ödənilməsini hüquqi qiymətləndirməni nəzərə alaraq Azərbaycan Respublikasının Vergilər Nazirliyinin tapşırıqlarını və qaydalarını nəzərə almaq vacibdir. [18, s. 34]

Auditor büdcədə və büdcədən kənar fondlarından hesabları yoxlamadan əvvəl müəssisənin büdcəyə vergi öhdəliyi olub olmadığını müəyyən etməlidir. Büdcəni yoxlayarkən, audit metodunun əsasları seçmə və uyğunlaşdırma üsulu olmalıdır. Təcrübədən göründüyü kimi, müəssisə və təşkilatların öhdəlikləri yerinə yetirərkən büdcədə bir sıra mənfi hallar həyata keçirilir. Nəticədə, büdcədə mövcud olan vəsait müxtəlif şirkətlər tərəfindən ödənilir və tərəflər arasında bölüşdürülür. Buna görə, mövzu və təşkilatların büdcə həllində bir sıra öhdəlikləri nəzərdən keçirmək vacibdir. Bunlardan birinə əlavə dəyər vergisi verilir. Əlavə dəyər vergisi tam olaraq test edilməlidir. Fərdi şəxslər mənfəət vergisi, aksiz vergisi, mənfəət vergisi, əmlak vergisi, torpaq vergisi və digər vergilərin seçilməsi ilə təsdiq edilə bilər.

Audit metodologiyasının prosessual qaydaları hər bir vergi növü üçün fərqlənə

bilər. Auditor əmək haqqından fərdi şəxslər üçün gəlir vergisini əmək haqqı əsasında hesablaya bilsə və vergi bəyannamələrini bir neçə aylıq vergi bəyannaməsi ilə müqayisə edərək bu sahədə vergi bəyannamələrini qiymətləndirə bilərsə, mənfəət vergisini qiymətləndirmək üçün başqa metodologiya istifadə edilməlidir. Buna görə, xərclərin dəyərini və məhsulun satışından əldə olunan gəlir məbləğini göstərməlisiniz. Auditor, gəlir vergisi öhdəliyini qiymətləndirərkən təşkilatın gəlir və xərclərini müəyyən etmək üçün istifadə olunan metodlar haqqında dəqiq məlumatlara malik olmalıdır. Büdcə ilə hesablaşmalarda müqayisə üsulu geniş şəkildə istifadə edilməlidir. Buna görə, vergi bəyannamələrinin bəzi növləri aylıq məbləğlərdən və büdcəyə köçürülən məbləğlərdən vergi bəyannamələrində bu məbləğləri düzgün şəkildə təqdim etməklə silinməlidir. Bu halda, son dövrün bağlanma tarixi təsdiqləyici akt ilə təsdiq edilməlidir. Büdcə və yoxlama-ekspertiza yoxlanılması üçün növbəti prosedur müxtəlif vergilər növlərinin analitik və sintetik mühasibat uçotunun təşkili olmalıdır. Büdcə hesablarının sintetik mühasibat uçotu müəssisələrin uçotunda 68 "Büdcə ilə hesablaşmalar" hesabına daxil edilir. Bu hesaba müəyyən vergilər növləri ilə büdcə vermə üçün analitik hesablar daxil edilməlidir, yəni verginin növü barədə dəqiq məlumat əldə etmək lazım olduğunda analitik uçot məlumatlarına istinad etmək vacibdir. 68 sayılı «Büdcə ilə hesablaşmalar» sintetik hesabın kreditində büdcəyə çatmalı ödənen məbləğlər, debetində isə müəssisənin və təşkilatın avanslar üzrə büdcəyə qaytardığı borcları göstərilir. Mühasibat uçotu hesablar planında 68 sayılı «Büdcə ilə hesablaşmalar» hesabı ayrı-ayrı vergi növləri üzrə 08 N-li «Kapital qoyuluşları», 10 N-li «Materiallar», 12-«Azqiymətli tez xarab olmuş əşyalar», 15 N-li «Materialların tədarük edilməsi və əldə olunması», 19- N-li «Alınmış sərvətlər üzərində ƏDV», 26-«Ümumtəsərrüfat xərcləri», 29- N-li «Xidmətedici istehsalat ilə təsərrüfat», 41-N-li «Mallar», 43-nömrəli «Kommersiya xərcləri», 44- N-li «Tədavül xərcləri», 47-nömrəli «Əsas vəsaitlərin satılması və digər xərclər», 48- N-li «Digər aktivlərin satışı», 51-nömrəli «Hesablaşma hesabı», 52- N-li «Valyuta hesabı», 75- N-li «Təsisçilərlə olan hesablaşmalar», 80- N-li «Mənfəət ilə zərər», 81- N-li «Mənfəətin istifadəsi», 83- N-li «Gələcək dövrün gəlirləri», 90- N-li «Qısamüddətli olan bank kreditləri» balansı hesabları ilə

müxabirələşir. Auditorlar yoxlama-ekspertiza işləri zamanı auditorlar analitik və sintetik hesabların müxtəlif növ vergilərin təşkilini qiymətləndirməklə yanaşı, həmçinin hesablanmış və ödənilmiş mühasibat yazılışlarına diqqət yetirməlidirlər.

Auditin tədqiqat obyektlərindən biri büdcə və büdcədənəkar fondların ekspertizası vergi bəyannamələrinin (hesabatların) tamamlanması və müvafiq orqanlara vaxtında təqdim olunmasıdır. Bu günə qədər respublikamızda vergilərin müxtəlif növləri üzrə vergi gəlirləri (hesablamalar) beynəlxalq standartlara uyğun olaraq hazırlanmış və təsdiq edilmişdir. Bəyannamələr 1 yanvar 2006-cı ildən ölkəmizdə fəaliyyət göstərən bütün müəssisə və təşkilatlara tətbiq edilir. Bu bəyannamələr informasiya baxımından çox zəngin bir məzmunu sahibdir. Yeni təsviri formaların istifadəsi bu məlumatın işlənməsinin avtomatlaşdırılması üçün ön şərtlər yaradır. Mühüm bir məsələ vergilərin müxtəlif növləri üzrə bəyannamələrin və hesabatların tam təqdim edilməsidir. Audit zamanı vergi hesablamalarının faktiki məbləğini təsdiq edən hüquqi sənəd vergi bəyannamələrindəndir. Bu halda yoxlama-ekspertiza zamanı daxili nəzarət vəziyyəti öyrənilməli və qiymətləndirilməlidir. Aşağıdakı meyarlar subyektin təsərrüfatdaxil nəzarət statusunu qiymətləndirmək üçün istifadə edilə bilər: cari vaxtda yoxlama-ekspertizası zamanı müəyyən edilmiş vergi gizlətmələrinin keçən dövrlərə aidliyi və ya məqsədli və ya məqsədsiz uçotdan gizlədilmiş vergi məbləğlərinin vergi müfəttişliyi tərəfindən aşkara çıxarılması, vergi bəyannamələrinin zamanında və doğru doldurulub uyğun orqanlara təqdim olunması, vergi bəyannamələrinin doğru doldurulmadığı üçün verilən cərimələr, səyyar vergi yoxlamalarında aşkar edilmiş vergi pozuntuları və bunlara görə tərtib olunmuş maliyyə sanksiyaları, həmin pozuntulara görə tərtib olunmuş maliyyə sanksiyalarının aidiyyəti üzrə düzgün uçota alınması və s. [13, s.54]

Büdcə və büdcədənəkar fondlar ilə hesablaşmaların audit yoxlamaekspertizasının önəmli obyektlərindən biri də büdcədənəkar fondlarla hesablaşmalardır. Büdcədənəkar fondlar ilə hesablaşmaların tərkibində vacib yeri sosial sığorta üzrə AR-sı DSMF-na hesablanıb ödənilmiş əmək haqqlarından olan sosial sığortaya ayırımlar tutur. Auditor müəssisə ilə təşkilatlarda olan yoxlama-

ekspertiza işlərini aparan dövrdə sosial sığorta ayırmalarının hesablanaraq vaxtında fonda köçürülməsi, bu fondan müvəqqəti olaraq və daimi əmək qabiliyyətini itirmiş şəxslərə verilən təminatları, ödənişləri yoxlama obyektinə cəlb oluna bilər. Müəssisə ilə təşkilatlardan AR-sı DSMF-ya edilən ayırmalar və bu fondun hesabına apanlan ödəmələrin tənzimlənməsində başlıca hüquqi sənədlər «Sosial sığorta barəsində» AR-nın Qanunu, «DSS sistemində fərdi uçotun aparılması haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanunu və Azərbaycan Respublikası Prezidentinin avqustun 31-də 2002-ci ildə tarixində 781 nömrəli Fərmanla təsdiq etdiyi Dövlət Sosial Sığorta Fondunun Əsasnaməsi təşkil edir. Həmin normativ hüquqi sənədlər Respublikamızda müəssisə ilə təşkilatlarda sosial sığortanın hesablanması qaydalarını, sosial sığorta ayırmaların və həmin fonda ödəniləcək vəsaitlərin normativ hüquqi bazasını təmin edir. Auditor büdcədən kənar fondlar ilə hesablaşmaları yoxladığında bu fondlara ayrılan ayırmalar üzrə vəsaitlərin doğru və vaxtda ödənilməsi ilə bağlı təqdim olunan hesabat formasını, habelə sosial sığorta üzrə vəsaitlərin Azərbaycan Respublikası Sosial Müdafiə Fonduna vaxtında və doğru hesablanıb ödənilməsi bir neçə istiqamətdə qiymətləndirməlidir. Birinci növbədə, bu fonda hesablanıb ödəniləsi vəsaitlərin Azərbaycan Respublikası Dövlət Sosial Müdafiə Fondu kollegiyasının 9 iyul 1997-ci il tarixində 7/1 nömrəli qərarı ilə təsdiq edilmiş DSMF vəsaitləri üzrə haqq hesab cədvəlləri və həmin cədvəllərə müvafiq olaraq həmin fondun vəsaiti hesabına apanlan ödəmələrin növləri üzrə uçot-hesabatda doğru əks etdirilməsi öyrənilib dəyərləndirilməlidir. Sonra 23 aprel 1997-ci il tarixli Azərbaycan Respublikasının Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyinin Şurasının Qərarı № 3 \ 1 ilə təsdiq edilmiş qaydalara uyğun olaraq, məcburi dövlət sosial sığorta müəssisələrinin və fərdi müşahidə təbə təşkilatların sığorta iştirakçılarının qeydiyyatı nəzarət edilməlidir. Audit və ekspert işlərinin növbəti mərhələsində, müəssisənin Dövlət Sosial Sığorta Fondu və "DSS ilə ödəniş qaydaları haqqında" öhdəlikləri DSMF-nin 9 iyul 1997-ci il tarixli, № 7U və düzgün hesabları ilə təsdiq edilmişdir. Təftiş və yoxlamaların son mərhələsində Dövlət Sosial Müdafiə Fonduna vəsaitlərin köçürülməsi üzrə daxili nəzarətin təşkilinin vəziyyəti öyrənilməli və qiymətləndirilməlidir.

Qeyd etmək zəruridir ki, Ölkəmizdə Dövlət Sosial Sığorta Fondu ilə bərabər, bəzi büdcədənkenar fondlar da fəaliyyətdədir. Bu fondların tərkibinə Azərbaycan Respublikası Əlillərin Sosial Sığorta Fondu, Məşğulluq Fondu daxildir. Ancaq hazırda müəssisə ilə təşkilatlar bu fondlara birbaşa ayırmalar etmir və hesablaşmalar aparmır.

Büdcədənkenar fondlarla hesablaşmaların uçotu müəssisələrin hesablarında 67 nömrəli " Büdcədənkenar ödənişlər üzrə hesablaşmalar " hesabında həyata keçirilir. 67 sayılı hesab balans hesabatı əsasında passiv hesab hesab olunur. Bu hesaba yatırılan vəsaitlər hesablanır və müəssisə və müəssisənin köçürdüyü vəsait hesaba daxil edilir. Auditorlar yoxlama-ekspertiza işlərini apardıqda büdcədənkenar fondlarla hesablaşma qalıqlarının vaxtaşırı borcların qarşılıqlı üzləşdirmə aktları ilə təsdiq olunmasına da diqqət yetirməlidir. Büdcə və büdcədənkenar fondlarla hesablaşmaların yoxlanılmasının yekun nəticələri yoxlama ekspertizasının nəticələrinin rəsmiləşdirilməsidir. [16, s. 41]

Təhtəlhəsab şəxslərlə hesablaşmaların auditinin metodikasına müəssisələrdə və təşkilatlarda təhtəlhəsab şəxslərlə əlaqədar əməliyyatların yoxlanılması, ekspertiza işlərində tətbiq edilən vasitələr, üsul, metodlar və mexanizmlər aiddir. Əsasən təhtəlhəsab şəxslərlə hesablaşmalarla bağlı əməliyyatlar yoxlama-ekspertizadan keçirildikdə seçmə üsulundan istifadə olunması ilə, yoxlamayı ehtiva edən dövrün bir neçə aya təhtəlhəsab şəxslərlə hesabatların mühasib sənədləri, əmr, sərəncam və digər sənədləşmələrə nəzarətdən edilir. Başqa sahələrdə olduğu kimi, təhtəlhəsab şəxslər ilə hesablaşmaların audit yoxlama-ekspertizasında da auditorun proqram-tezisi olmalıdır. Bu proqram-tezis əsasən aşağıdakı məsələləri əhatə etmək məcburiyyətindədir:

- təhtəlhəsab şəxslər ilə əməliyyatların normativ hüquqi bazasına dair yoxlama-ekspertiza işi;
- təhtəlhəsab şəxslər ilə əməliyyatların audit yoxlama-ekspertizasının prosedur qaydaları və metodikası;
- təhtəlhəsab şəxslər ilə əməliyyatlar üzrə uçot-hesabat işlərinin mövcud vəziyyəti;
- təhtəlhəsab şəxslər ilə əməliyyatların audit yoxlama-ekspertiza işlərinin son

nəticələrinin yekunlaşdırılması.

Təhtəlhəsab şəxslər ilə hesablaşmalar auditinin həyata keçirilməsinin tədqiqat obyektlərindən biri də bu şəxslər ilə hesablaşmalara dair uçot ilə hesabat işinin mövcud vəziyyətidir. Göstərdiyimiz kimi, informasiya mənbələri təşkilatların mühasibat uçotunun hesablar planı, 71 nömrəli «Təhtəlhəsab şəxslərlə hesablaşmalar» hesabının debet və kredit informasiyaları, müəssisələrin 1 saylı hesabat forması olan balansın aktivinin III bölməsi (sair debitor), 250-ci sətir və passivinin II bölməsi 620-ci sətirinin sair kreditor məlumatları olması mümkündür.

Təhtəlhəsab şəxslər ilə hesablaşmalara aid uçot-hesabat işinin vəziyyəti qiymətləndirilən vaxtda bir çox prinsipial məsələlərə diqqət yetirilməlidir. Yəni, təhtəlhəsab şəxslər ilə hesablaşmaların sintetik və analitik uçotunda yol verilən pozuntuların süni rəqəmlə şişirdilməsi ilə pul vəsaitlərinin mənimsənilməyi və belə ciddi halların araşdırılması zəruridir. Təhtəlhəsab şəxslər ilə hesablaşmalarda tərtib olunan mühasibat yazılışları və başqa hesablarla müxabirələşmələr müəssisənin mühasibat uçotunun hesablar planına və onun tətbiq olunmasına aid AR-sı Maliyyə Nazirliyinin oktyabr ayının 20-də 1995-ci ildə təlimatına müvafiq olması qiymətləndirilməlidir. Təhtəlhəsab şəxslər ilə hesablaşmaların uçot-hesabat işlərinin mövcud vəziyyəti ekspertiza edildikdə 71 saylı balansın debet və kredit qalığının reallığı və onların hərəkəti barədə auditorun rəyinin olması mühümdür. Auditorun rəyində bu və ya başqa məsələnin qiymətləndirilməsi ardıcılıqla əks olunmalıdır.

2.3.Banklarda müxtəlif hesablaşma əməliyyatlarının auditinin təkmilləşdirilməsi istiqamətləri

Bazar iqtisadiyyatı münasibətləri mühitində elmi-texniki tərəqqinin yüksələnə xətt üzrə inkişafı, informasiya texnologiyalarının avtomatlaşdırılması, idarəetmə sisteminin təkmilləşdirilməsi, kompüter texnikasından istifadə olunmasını tələb etməkdədir. Belə bir mühitdə istər daxili audit, istərsə də xarici audit fəaliyyətində kompüter texnikası vasitəsilə informasiya texnikasının istehsal olunması, işlənməsi və mənimsənilməsi vacib bir amil olaraq ortaya çıxır. Kompüter texnikası audit

fəaliyyətində iki mühüm məsələni ön plana çəkmişdir:

1. Audit fəaliyyətində kompüter texnikasından istifadə olunması, yeni tipli audit fəaliyyətinin formalaşdırılması;

2. Hesablaşma əməliyyatlarının audit aparılan banklarda kompüter texnikasından istifadə edilmiş sahələrdə tətbiq olunan auditin yeni yoxlama metodikasının işlənilib hazırlanması. Yəni indiki şəraitdə banklarda uçot-hesabat işlərinin aparılmasında, planlaşdırmada, maddi-texniki təchizatda və idarəetmə sahələrində kompüter texnikasından geniş istifadə olunur. Bu bankların fəaliyyəti ilə bağlı informasiya bazaları kompüter texnikasında cəmlənmişdir. Bu səbəbdən də audit fəaliyyətində informasiya texnologiyalarının kompüterin vasitəsilə öyrənilməsində və audit qiymətləndirilməsində spesifik yanaşmaya ehtiyac olduğunu deyə bilərik.

Hesablaşma əməliyyatlarının yoxlanılmasında istifadə olunan metodlar sistemindən üzləşdirmə, inventarlaşdırma, şəxsi müşahidə, ekspertiza, təhlil və s. istifadə etmə prinsipləri eynilə ənənəvi qaydada qalmışdır. Ancaq uçot-hesabat sənədlərinin və avtomatlaşdırılmış idarəetmə sisteminin informasiyalarının auditin köməyi ilə öyrənilməsi və qiymətləndirilməsində fərqli yanaşma tələb olunur. Bu səbəbdən də audit fəaliyyətinin özündəki məlumatların kompüter texnikasının köməyi ilə öyrənilməsi, işlənilməsi və qiymətləndirilməsi məqsədilə yeni metodikanın proqram təminatı da olmalıdır. Əksər hallarda müəssisələrdə audit yoxlama-ekspertiza işlərinin aparıldığı dövrdə iri həcmli təsərrüfat əməliyyatlarına sahib olan müəssisələrin yoxlanması üçün və kompüter bazalarında məlumatların lazım olan səviyyədə əldə olunması, onların uyğun diaqramlara salınması, müqayisəli cədvəllərin tərtib edilməsi üçün kompüter texnologiyasını kamil bilən iqtisadçı-mütəxəssislərin köməyi istifadə olunur. Bu mütəxəssislərin funksiyası əsasən kompüter sistemindəki informasiyaların etibarlı olduğunu, informasiya kodlarının konkret və stabil olduğunu, eyni zamanda audit yoxlama-ekspertizası keçirilmiş müəssisədə mühasibat uçotunun və maliyyənin hesabatları üzrə proqram təminatının qanuni olduğunu təsdiq etməkdir. Digər cari əməliyyatlar, habelə sintetik və analitik uçot registrlərinin informasiyaları, təsərrüfat-maliyyə əməliyyatları barədə digər işçi

məlumatları auditor yoxlamalıdır. Kompüter texnikası barədə ekspert-mütəxəssisin dəvət edilməsi rəsmi xarakter daşmalıdır və onunla əlaqələr, şərtlər, icra olunacaq işin həcmi bağlanan müqavilədə öz əksini açıq şəkildə tapmalıdır. Kompüter texnikasının tətbiq olunduğu şəraitdə informasiyaların avtomatlaşdırılmış elektron texnikasının köməyi ilə işlənməsi və ötürülməsində auditorun özü də kompüter texnikasından əla səviyyədə istifadə etməlidir. Hazırki şəraitdə kompüter texnikasından istifadə olunmasında audit yoxlama-ekspertiza işlərinin effektivliyinə bilavasitə təsir edən faktordur. Bu səbəbdən də audit yoxlama işinin aparılmasında auditorların kompüter texnikasından istifadə edə bilməsi və yoxlama-ekspertiza işlərinə tətbiqən proqram təminatının mövcud olması yüksək əhəmiyyətə malikdir. Çünki, hazırki şəraitdə demək olar ki, müəssisələrin və təşkilatların çoxunda informasiya texnologiyalarının köməyi ilə uçot-hesabat işlərinin aparılması xüsusi proqram təminatının vasitəçili ilə avtomatlaşdırılmışdır. Həmçinin bəzi müəssisələrdə məhsul satışı ilə həyata keçirən şöbələrdə nəinki uçot-hesabat işləri avtomatlaşdırılıb, hətta məhsul buraxılışı, ayrı-ayrı sifarişlərin icra olunması üzrə əməliyyatlar da avtomatlaşdırılmışdır. Bu baxımdan müəssisələr və təşkilatlarda audit yoxlama-ekspertiza işləri həyata keçirilən vaxt təsərrüfat-maliyyə əməliyyatlarının kompüter vasitəçiliyi ilə işlənməsinin yoxlanması ilə bərabər bəzi prinsipial məsələlərə də diqqət yetirmək lazımdır. Həmçinin: [22, s.32]

- müəssisələrdə və təşkilatlarda uçot-hesabat işlərinin həyata keçirilməsinin avtomatlaşdırılması səviyyəsi;
- məlumatların işlənməsi, saxlanması və arxivləşdirilməsinin təmin edilməsi;
- təşkilatın idarəetmə funksiyasını icra edən şöbələr arasında (mühasibat uçotu, planlaşdırma, təchizat) lokal setin formalaşdırılması;
- istənilən sahənin özünəməxsus xüsusiyyətlərinin nəzərə alınması ilə proqram təminatının mövcud vəziyyəti;
- sahələr üzrə proqram təminatının lisenziyalaşdırılması və tətbiq edilməsi səviyyəsi;
- informasiya texnologiyalarının avtomatlaşdırılmağı ilə kompüterləşdirilməyi

şəraitində təsərrüatdaxili nəzarət sisteminin təşkil edilmə səviyyəsi.

Qeyd etmək vacibdir ki, məlumatların avtomatlaşdırılması və kompüterləşdirilməsi çərçivəsində daxili auditin qarşısında daha da ciddi məsələlər dayanır. Belə ki, banklardaxili audit operativ iqtisadi təhlil və qiymətləndirmə sisteminə əsaslanmaqdadır. O, əməliyyatları operativ şəkildə qiymətləndirməklə uyğun proqnozlar hazırlayır, hazırki istehsal prosesində yol verilən nöqsanların aradan götürülməsi məqsədilə təkliflər və rəylər verir. Lap dəqiq desək banklardaxili audit mövcud idarəetmə sisteminə daxil olmuşdur, ona görə də bankların fəaliyyətində hazırda ortaya çıxma biləcək yaxud baş verə biləcək hadisələri analiz edib qiymətləndirir, yol verilən və yaxud yol verilə biləcək nöqsanların ortadan götürülməsi məqsədilə rəhbərlik üçün uyğun tədbirlər hazırlayır. Bunun üçün də məlumatların daha tez yığılması və operativ şəkildə işlənməsi üçün kompüter texnikası və müasir informasiya texnikasından istifadə olunmasının zəruriliyi bir daha təsdiqlənir. Banklardaxili audit fəaliyyətində informasiyaların toplanması, cari əməliyyatlara qiymət verilməsi məqsədilə uyğun diaqramlardan istifadə olunur. Operativ təhlilin köməyi ilə əldə olunan nəticələr əsasında baş verən nöqsanların aradan qaldırılması məqsədilə rəhbərliyə uyğun sənədlər hazırlana bilər.

Hazırkı kompüter texnikası və informasiya texnologiyalarının tətbiq edilməsi şəraitində audit yoxlama-ekspressiya işlərinin həyata keçirilməsində yekun-nəzarət məlumatlarının çap olunması ilə onların növbəti mərhələsinin ənənəvi qaydada yoxlanılması daha geniş tətbiq edilir. Buna görə ki, audit yoxlama-ekspressiyasında hələ ki bütövlükdə bütün sahələrdə kompüter texnikasından istifadə olunması imkanlarının məhdud olduğunu deyə bilərik. Maddi və başqa əşyaların ölçülməsi, müşahidə olunması, əməliyyatların sənədləşdirilməsi, istehsal edilmiş məhsulun kəmiyyət və keyfiyyət yönümündən qiymətləndirilməsi hələ ki kompüter texnikasının imkanları daxilində deyil. [26, s.74]

Son illərdə bank auditi və banka nəzarət olunması sahəsində aparılmış ən önəmli islahatlar əvvəllər Azərbaycan Mərkəzi Bankının ayrı-ayrı alt struktur bölmələri arasında bölünmüş bank nəzarəti funksiyalarının bütöv təşkilati bölmədə

cəmlənməsindən ibarət olmuşdur. Müasir şəraitdə kommersiya banklarının auditi daha vacib əhəmiyyətə sahibdir. Həmin tədbir nəzarət proseslərinin tam əlaqələndirilməsinə və keyfiyyətinə əsaslı zəmin yaratmışdır. Hazırda bank sektoruna nəzarət edilməsinin mövcud qanunvericilik bazasının, təlimat və normativ aktların təkmilləşdirilməsi, beynəlxalq standartlara müvafiq normativ sənədlərin hazırlanması, banka nəzarəti reallaşdıran mütəxəssislərin peşə hazırlığının yüksəldilməsi sahəsində bir sıra işlər görülmüşdür. Bu nəzarət özəl bankların restrukturizasiyası, habelə, qeyribank kredit təşkilatlarının fəaliyyətinə nəzarət olunması istiqamətində reallaşdırılır.

Əsasən bankların fəaliyyətinə sonradan nəzarət olunması onlar tərəfindən hər ay təqdim edilən hesabatlar əsasında həyata keçirilir. Audit yoxlamaekspertiza işinin sonrakı mərhələsi banklar tərəfindən təqdim olunmuş hesabatların təhlili və dəyərləndirilməsidir. Bu zaman əsasən, qanunvericilikdə müəyyən edilmiş və Mərkəzi Bankın normativ olan aktları ilə tənzimlənən məcburi iqtisadi normativlərin icra olunmasına, xüsusilə də kapitalın adekvatlığı, likvidlik və risklərin cəmləşməsi ilə əlaqədar tənzimləmə normalarına ayrıca diqqət yetirilir.

İqtisadiyyatın real sektoru və bankların əməkdaşlığı idarəetmə metodlarının daima təkmilləşdirilməsi olmamış mümkünsüzdür. İdarəetmə sistemində əsas elementlərdən biri olaraq sözsüz ki, nəzarət çıxış etməkdədir. Kredit təşkilatları arasında rəqabət səviyyəsinin artması şəraitində, dövlət təşkilatları, spesifik şirkətlər, kreditor ilə əmanətçilərin maraqlarının qorunduğu bir vaxtda banklarının mənfəətlə işləməsinin təmin edilməsi heç də asan məsələ sayılmır. Bank qarşısında qoyulan məqsədlərə çatmaq üçün fəaliyyət uyğunluğunu təmin etmək üçün nəzarət təşkil edilməlidir. Banklara münasibətdə nəzarətin özü xarici və daxili olmaqla bölünə bilər. Nəzarətin bir çox forması vardır. Buraya aiddir: mərkəzi banklar tərəfindən reallaşdırılan bank nəzarəti, xüsusiləşdirilmiş təşkilat tərəfindən gerçəkləşdirilən xarici audit, mülkiyyətçilər ilə bank rəhbərliyi tərəfindən formalaşdırılmış daxili nəzarət. [34, s.63]

Hazırda bankların iqtisadiyyatın real sektoru ilə lap sıx qarşılıqlı əlaqəsini tələb

etməkdədir. Burada əsas üstün istiqamətlərdən biri, çox risklə müşayiət edilən müştərilərə verilmiş ssudalar ilə onlara təklif olunan başqa bank məhsulları hesab olunur. Banklar müştərilərin biznesində yarana biləcək risklərin əsas hissəsini öz üzərinə götürmüş olurlar. Lakin banklarda risklərin idarə edilməsi heç də hər zaman istənilən nəticəni göstərmir. Bu vəziyyət əsasən kommersiya banklarına da aiddir. Yuxanda qeyd olunanlar bank əməliyyatları üzərində nəzarətin ayrı-ayrı formalarının, birinci növbədə kommersiya banklarının auditinin təkmilləşdirilməsi vacibliyini yaradır. Kommersiya banklarının idarə edilməsi sistemində auditin, əsasən də daxili auditin funksiyaları və yeri xeyli böyükdür. Bu cür yeni təcrübənin öyrənilməsi aşağıda göstərilən vəzifələrin həllini tələb etməkdədir:

- kommersiya banklarının fəaliyyəti üzərində nəzarət formalarının müqayisəli təhlili;
- auditdə yerli və xarici təcrübənin tətbiq olunması, auditin təşkili ilə metodikasının təkmilləşdirilməyi istiqamətlərinin müəyyən edilməsi;
- ssuda əməliyyatları ilə risklərin təhlili;
- ssuda əməliyyatlarının daxili və xarici auditinin təkmilləşdirilməsi istiqamətlərinin aşkar edilməsi;
- ssuda əməliyyatlarının uçotda əks edilməsi üzrə yerli və beynəlxalq standartların tələblərinin müqayisəli təhlili, o cümlədən auditin zəruri üsul və metodlarının tətbiq edilməsi.

Kommersiya banklarında xarici auditin aparılması, geniş mənada mühasibat uçotunun təşkili, bərpası ilə aparılmağı, maliyyə hesabatlarının tərtibi, vergi ödənişlərinin reallığı, təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətinin təhlili ilə qiymətləndirilməsi deməkdir.

III FƏSİL. MÜASİR DÖVRDƏ BANKLARDA KREDİT ƏMƏLİYYATLARININ AUDİTİNİN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ

3.1. Banklarda kredit əməliyyatlarının auditinin məqsədi, vəzifələri və aparılma prinsipləri

Bazar iqtisadiyyatı münasibətlərinə keçilməsi, mülkiyyətin başqa formalarının yüksək inkişafı, rəqabət prinsipinə əsasən fəaliyyətdə olan hər bir müəssisənin dinamik inkişaf etdirilməsi maliyyə resurslarının səfərbər edilməsini və onlardan effektiv istifadə olunmasını zəruriləşdirir. Odur ki, beynəlxalq standartlara müvafiq məhsul istehsalının təşkili məqsədilə müəssisənin xüsusi və ya kənardan cəlb olunan maliyyə vəsaitlərinin, texnoloji qurğuların yeniləşdirilməyi (modernləşdirilməyi) istiqamətinə yönəldilməyi mühümdür. Digər yəndən, müəssisə ilə təşkilatların mövcud təsərrüfat fəaliyyətində qısamüddətli dövriyyə aktivləri çatışmadıqda və həmin çatışmamazlığı müvəqqəti örtmək, istehsalın ahəngdarlığını təmin etmək məqsədilə kredit təşkilatından müvəqqəti maliyyə resurslarının cəlb edilməsi ehtiyacı ortaya çıxır. Beləliklə, müəssisə ilə təşkilatlarda geniş təkrar istehsalın təmin olunması, yaxud müvəqqəti dövriyyə aktivlərinin lazımi qədər olmamağı üzündən yaranmış maliyyə gərginliyinin ortadan götürülməsi məqsədilə kredit təşkilatlarından, yaxud xüsusi bankların imkanlarından istifadə olunması vacibdir. Əlbəttə, müəssisənin maliyyə fəaliyyətində əmələ gəlmiş müvəqqəti çətinliyin qarşısının alınmasında kredit və ssudalardan istifadə oluna bilər. Kredit ilə ssudalar məqsəd və təyinatına əsasən uzunmüddətli və qısamüddətli olmaqla bərabər, əsas vəsaitlərin yeniləşdirilməyi, əldə olunması, yenidən təşkili və ya müvəqqəti çatışmayan dövriyyə kapitalının tamamlanması məqsədilə alınması mümkündür. Bank kreditlərinin (ssudalarının) müəssisənin işçilərinə verilməsi qanunverici normativ hüquqi aktlarla tənzimlənməkdədir. Bank və ssuda əməliyyatları təsərrüfat-maliyyə əməliyyatları arasında önəmli əhəmiyyət kəsb etməkdədir. O səbəbdən də kredit və ssuda əməliyyatları audit yoxlama-ekspertizasının əsas tədqiqat obyektii olmalıdır. Kredit və ssuda əməliyyatlarının auditinin aparılmasında bir sıra vacib vəzifələr durur. Odur ki,

müəssisə və təşkilatlarda audit yoxlama-ekspertiza işləri həyata keçirilən vaxt alınmış kredit ilə ssudaların məqsədi, təyinatı, vaxtı və ondan doğru istifadə olunması nəzərdən keçirilməlidir. Kredit və ssudanın əlverişli mühitdə müddətinin optimallığı dəyərləndirilir. Kredit və ssudaların götürülməyi zamanı bağlanan müqavilələr, razılaşmalar ilə tərəflərin qəbul etdiyi öhdəliklər qüvvədə olan qanunverici normativ hüquqi aktların tələblərinə müvafiq olaraq rəsmiləşdirilməsi ekspertizadan keçirilməklə onlara auditor qiyməti verilməlidir. Əsasən kreditlərin qaytarılması və ssuda əməliyyatlarında uyğun faiz dərəcələrinin qəbul olunmuş normalara müvafiq olması və kreditin (ssudanın) qaytarılma vaxtına əməl olunması auditorun nəzərində olmalıdır. Audit yoxlama-ekspertizanın önündə dayanan vəzifələrdən biri də müəssisə ilə təşkilatların kredit təşkilatlarından aldıkları kreditlərin bilavasitə təyinatına sərf olunması və onun sayəsində əldə oluna bilən və ya ediləcək səmərənin dəyərləndirilməsidir. Çoxillik təcrübədən aydın olur ki, kredit və ssuda əməliyyatlarında müəyyən qanun pozuntularına yol verilməsi ilə vəsaitlərin bu və ya başqa şəkildə mənimsənilməsinə zəmin yaradılır. Təcrübədə bəzən yol verilən qanun pozuntuları sayəsində mənimsənilmiş pul vəsaitləri uçot-hesabat işləri ilə ört-basdır olunur. Buna görə də auditor müəssisə ilə təşkilatlarda kredit və ssuda əməliyyatlarını ekspertiza edən vaxt əldə edilmiş pul kreditləri ilə onların qaytarılmasının doğru uçota alınmasını, kredit və ssudalar üzrə ödənilmiş faizlərə, penyalara və başqa maliyyə sanksiyalarına doğru mühasibat yazılışlarının verilməyini ekspertiza edərək qiymətləndirməlidir. [26, s.196]

Kredit və ssuda üzrə bank əməliyyatlarının yoxlama-ekspertiza işlərinin önündə duran önəmli vəzifələrdən biri də bank krediti və ssudalan üzrə əməliyyatların həyata keçirilməsi, qarşılıqlı öhdəliklərin yerinə yetirilməyi, əldə edilmiş maliyyə vəsaitlərinin təyinatına əsasən doğru istifadə olunması üzərində təsərrüfatdaxili nəzarətin təşkilinin səviyyəsini dəyərləndirməkdir. Müəssisə ilə təşkilatlarda audit yoxlama-ekspertiza işləri həyata keçirilən zaman əldə edilmiş kreditlər və ssudaların mühasibat uçotunda doğru əks etdirilməsi ilə Öhdəliklərin icra olunması üzərində mühasibat nəzarətinin təşkili səviyyəsinin dəyərləndirilməsi də auditin önündə duran

vacibli vəzifələrdən biri hesab edilir. Odur ki, əldə edilmiş ssuda vəsaitlərinin təyinatı üzrə istifadə olunması və ssudaların mərhələlərlə ödənişinin uçotunun doğru aparılması bir çox vəziyyətdə ssuda əməliyyatları üzrə iqtisadi sanksiyaların tətbiqinin qarşısını almış olur. Digər yəndən, müəssisənin (təşkilatın) aldığı ssudalar üzrə qaytarılan borcları mühasibat uçotunda düzgün qeyd edilməsi ilin axırına təsərrüfat-maliyyə nəticələrinin yekunlaşdırılmasında mühim əhəmiyyət kəsb etməkdədir. Ona görə ki, qüvvədə olan qanunverici normativ hüquqi aktlar əsasında müəssisə ilə təşkilatların cari təsərrüfat ili bitən zaman ssuda ilə kreditlər üzrə faizlər geri verildikdən sonra maliyyə nəticələri müəyyən edilir. Deməli, əldə edilmiş ssuda ilə kreditlər üzrə borcları qaytarılmağı və faizlərin doğru hesablanaraq uçota alınmağı maliyyə nəticələrinə təsir göstərən amil olaraq dəyərləndirilir. Təşkilatın uçot-hesabat işlərinin təşkil edilməsi səviyyəsi, təşkilatın uçot siyasətinin doğru qurulması da audit yoxlama-ekspertizasının tədqiqat obyekti olur.

Uçot-hesabat işlərində yol verilən təhriflərin dəyərləndirilməsi və həmin təhrifləri sübuta yetirmək məqsədilə auditorun xüsusi mühasibat yazılışları (müxabirləşmələri) tərtib etməyi sayəsində yekun qərar çıxarması mühümdür. Auditorun yoxlama-ekspertiza həyata keçirilən müəssisənin müxtəlif təsərrüfat əməliyyatlarında yol verilən nöqsan ilə çatışmamazlıqların xarakterinə əsasən dəlil ilə sübutların başqa formalarından da istifadə etməsi mümkündür. Auditor müəssisənin mal-material qalıqlarının seçmə metodu ilə yoxlanılmağı sayəsində müəyyən edilən çatışmamazlığı dəqiqləşdirmək, qiymətləndirmək məqsədilə mal-material qalıqları üzrə inventarlaşma metodundan istifadə etməlidir. Müəssisənin istehsal etmiş olduğu malın kəmiyyət ilə keyfiyyətində bir sıra çatışmamazlıq varsa, bu vaxt laboratoriya analizindən və ya mütəxəssis rəyindən istifadə olunması vacibdir. Müəssisənin debitor ilə kreditor əməliyyatlarında malsatan ilə podratçılarla hesablaşmalarda bəzi çatışmamazlıqlar müəyyən olunarsa, həmin çatışmamazlıqların, nöqsanların təsdiqi məqsədlən qarşılıqlı üzləşmə aktından istifadə edilməsi zəruridir.

Qısamüddətli maliyyə qoyuluşları üzrə həyata keçirilən əməliyyatlar da demək olar ki, 170 eynitipli əməliyyatlardı. Əldə olunmuş istiqrazlar, qiymətli kağızlar, depozitlər və verilmiş borcların bərpas olunması üçün müəyyən zaman lazımdır.

Auditor bu hesablara əsasən vəsaitlərin hərəkəti etməsini və qalığını inventarlaşdırmalı, onları müvafiq ilkin sənədlərlə tutuşdurmalı və dəyərləndirməlidir. Əgər yoxlamanın həyata keçirilməsi nəticəsində yoldaki pul vəsaitləri və ya sair bank əməliyyatları əsasında vəsaitlər uçotdan gizlədilibsə və ya doğru uçota alınmamış məbləğlər aşkar olunarsa, auditor həmin əməliyyatların səbəbini və bu əməliyyatların hansı məqsədlər üçün olunduğunu aydınlaşdırmalı, təqsirli şəxsləri və təşkilata dəyən ziyanı müəyyən etməlidir. Sair bank əməliyyatları barədə audit yoxlama-ekspertizasının informasiya mənbələri bunlardır: 3 nömrəli jurnal-orderin məlumatları, 222, 224, 225 nömrəli balans hesablarının debet-kredit məlumatları və bu hesablar ilə müxabirləşən 221 nömrəli «Kassa hesabı», 223 nömrəli «Hesablaşma hesabı», 222 nömrəli «Valyuta hesabı», 177 nömrəli «Digər uzunmüddətli debitor borclar», 193 nömrəli «Digər uzunmüddətli aktivlər», 217 nömrəli «Digər qısamüddətli debitor borcları» hesabının məlumatları və sair uyğun balans hesablarının sintetik və analitik göstəriciləri. Auditor sair bank əməliyyatlarında yoxlama-ekspertiza işlərini apardıqda müəssisə ilə təşkilatlarda bu sahədə uçot-hesabat işlərinin və təşkilatın uçot siyasətinin təşkil edilməsi vəziyyətini də dəyərləndirməlidir. Yəni sair bank əməliyyatlarının doğru uçota götürülməsi, əməliyyatların növləri üzrə sub hesabların açılması, əməliyyatların həyata keçirilməsi, vəsaitlərin hərəkəti barədə daxili nəzarətin mövcud vəziyyəti, əməliyyatların yekun nəticələrinin mühasibat-maliyyə hesabatlarında doğru əks etdirilməsinə nəzarətdən olunmalı və qiymətləndirilməlidir.

Ayrı-ayrı debitor ilə kreditorlarla hesablaşmalar barədə bütün hesabların müəyyən dövrə debet ilə kredit qalığı mühasibat uçotunun rəsmi arayışı ilə təsdiq olunduqdan sonra auditor bu hesab üzrə ilk növbədə hesablaşmaların dövriyyə cədvəlində, müvafiq jurnal-orderdə hansı formada aparılmasını aydınlaşdırmalıdır. Belə ki, ayrı-ayrı debitor və kreditorlarla hesablaşmaların debet ilə kredit dövriyyəsinin açıq formada həyata keçirilməsi və həmin sahədə debitorların kreditor qalıqları hesabına azaldılması (bağlanması) halının qarşısını almaq məqsədilə milli mühasibat uçotunun yeni standartlarında ayrı-ayrı debitor və kreditorlarla hesablaşmaların bütün növləri ayrı-ayrı sintetik hesablarda aparılmaqdadır. Bu

səbəbdən də ayrı-ayrı debitor və kreditorlarla hesablaşmalar barədə əməliyyatların ekspertizası vaxtı cari dövr üzrə debitor və kreditorlarla hesablaşmaların müxtəlif əməliyyatların xüsusiyyətinə əsasən aidiyyatı üzrə uyğun sintetik hesablarda öz əks olunması onların baş kitaba və ya balansə köçürülməsi prosesi yoxlanmalı və dəyərləndirilməlidir. Əgər yoxlama vaxtı yekunda debitorun hesabına kreditorun aşağı salınması halları aşkar olunarsa, auditor alternativ şəkildə ayrı-ayrı debitor və kreditorlarla hesablaşmaların əməliyyatlara əsasən uyğun sintetik hesablarda uçotun təlimata müvafiq qurulmağını təşkil etməlidir. Ayrı-ayrı debitor və kreditorlarla hesablaşmaların auditinin aparılması zamanı əsas məqamlardan biri də debitor və kreditor qalıqlarının hərəkət etməsidir. Bu hərəkət sözügedən hesab üzrə müəyyən dövrə inventarlaşma üsulunun tətbiq olunması ilə müəyyən edilir. Yoxlama-ekspertiza sayəsində ayrı-ayrı debitor və kreditorlarla hesablaşmalarda ciddi qanun pozuntuları, ümitsiz debitor borcları, sahibsiz debitorlar və yaxud kreditorlar müəyyən olunarsa, bu vaxt auditor onların həqiqiliyini təsdiq etmək məqsədilə üzləşdirmə aktından faydalanmalıdır. Bu səbəbdən hesablaşmalar aparan tərəflər arasında qalıqların qarşılıqlı üzləşdirilməsi və tərəflər arasında debitor-kreditor qalıqları təsdiq olunmalıdır. Həmin qalıqların reallığına daha inamlı olmaq üçün auditor hesablaşmalar üzrə yaranmış 315 debitor ilə kreditor borclarının ilkin və təsdiqedicisi sənədlərinə nəzər yetirməlidir. Ayrı-ayrı debitor və kreditorlarla hesablaşmalarla bağlı, o cümlədən müəssisənin işçilərinin əmək haqqından məhkəmə orqanlarının qərarlarına istinadən ayrı-ayrı insanların xeyrinə tutulan məbləğlər və başqa əməliyyatlar haqqında da informasiyalar toplanı bilər. Ayrı-ayrı debitor və kreditorlarla hesablaşmalar üzrə həyata keçirilən bu və ya başqa tipli əməliyyatların vaxtında reallaşdırılmasını qiymətləndirmək üçün ayrı-ayrı debitor və kreditorlarla hesablaşmaların analitik uçot məlumatlarını nəzərdən keçirmək zəruridir. Ayrı-ayrı debitor və kreditorlarla hesablaşmalar üzrə əməliyyatların mühasibat uçotunda doğru müxabirələşmələr həyata keçirilməsinə qiymət vermək üçün mühasibat uçotunun hesablər planı ilə onun tətbiq edilməsinə dair təlimatın hesablaşmalar bölməsinə diqqət yetirilməlidir.

3.2.Kredit və ssuda əməliyyatları auditinin hüquqi bazası, məlumat mənbələri və aparılma metodikası

Kredit və ssuda əməliyyatlarının həyata keçirilməsinin normativ hüquqi bazasına Azərbaycan Respublikasının sözügedən sahədə qüvvədə olan hazırkı qanunverici normativ hüquqi aktları, eyni zamanda Milli Məclisin qanunları və qərarları, Ölkə Prezidentimizin fərman ilə sərəncamları, Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin qərarları, Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyinin təlimatları, Azərbaycan Respublikası Vergi Nazirliyinin normativ hüquqi sənədləri, Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankının təlimat ilə məktubları, kredit təşkilatları olan müxtəlif banklar ilə maliyyə qurumlarının normativ hüquqi sənədləri, yəni onların əsasnamə ilə nizamnamələri aiddir. Göstərmək lazımdır ki, bazar iqtisadiyyatı əlaqələrinə keçidlə əlaqəli olaraq müəssisə ilə təşkilatların ahəngdar fəaliyyətinin təmin edilməsi, yeni texnologiyaların əldə olunması və başqa məsələlər üzrə Azərbaycan Respublikasında kredit resurslarının səfərbər edilməsi, onlardan əhəmiyyətli istifadə etmək məqsədilə ssuda və kreditlərin tənzimlənməyinə dair lazımi qədər normativ qanunverici hüquqi baza formalaşıbdır. Bu normativ hüquqi bazanın məzmununa, məqsədinə əsaslanaraq 4 qrupa ayırmaq olar:

- ssuda ilə kreditlərin verilmə şərtlərini tənzimləmiş normativ hüquqi aktlar;
- verilən kredit və ssudaların faizlərinin hesablanması ilə tətbiqini tənzimləmiş normativ hüquqi aktlar;
- verilən kredit ilə ssudaların uçotunun təşkilini tənzimləyən normativ hüquqi aktlar;
- verilmiş kredit ilə ssudalar üzrə vəsaitlərin qaytarılmasını tənzimləyən normativ hüquqi aktlar.

Müəssisə ilə təşkilatların əldə etdikləri kreditin (ssudanın) geri qaytarılması da, həmin sahədə önəmli əhəmiyyət kəsb etmiş əməliyyatlardan biri hesab olunur. Bəzi hallarda əldə edilmiş ssuda ilə kreditlərin geri verilməsində ziddiyyətli proseslər özünü göstərməkdədir. Hətta bir sıra hallarda həmin məsələlər məhkəmə araşdırmalarına qədər davam etməkdədir. Əldə edilmiş ssuda ilə kreditlərin geri verilməsində yaranmış ziddiyyətli vəziyyətin tərəflər arasında yerində həllinin

mümkünlüyü Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankının hazırladığı müəyyən qaydalarla həyata keçirilə bilər.

Yuxarıda göstərdiyimiz normativ hüquqi aktlarla bərabər müəssisə ilə təşkilatların bu və ya başqa məqsədlər üçün aldıqları kreditlər və ssudalar üzrə əməliyyatlar bu təşkilatların işləyib hazırladıqları uçot siyasəti ilə, eyni zamanda əməliyyatların mühasibat uçotunda doğru əks etdirilməsi, yaranmış təsərrüfat əməliyyatlarının mühasibat müxəbirələşmələrinin aparılması isə «Müəssisələrin mühasibat uçotunun hesablar planı ilə onun tətbiqinə dair» Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyinin 20 oktyabr 1995-ci il tarixli təlimatının uyğun bölmələrinin tələbləri ilə nizama salınır. [44]

Kredit və ssuda əməliyyatları auditinin həyata keçirilməsinin səmərəli təşkili, nəticəvi olması üçün etibarlı, konkret və obyektiv məlumatların olması vacibdir. Kredit və ssuda əməliyyatları üzrə auditin informasiya mənbələri müxtəlif olsa da, onları məzmununa əsasən iki yöndə qruplaşdırmaq mümkündür:

1. Kredit və ssuda əməliyyatlarını nizama salan qanunverici normativ hüquqi aktlar. Həmin qanunverici normativ hüquqi aktlar əldə edilmiş ssudaların, kreditlərin rəsmiləşdirilməyini və başqa əməliyyatların qanunauyğun olması barədə məlumat yaradır.

2. Əldə edilmiş ssuda ilə kreditlərin təyinatına əsasən və məqsədyönlü istifadə olunması, onların qaytarılması, alınan ssuda üzrə faizlərin, hesablanan penyaların uçot-hesabatı barədə mühasibat uçotunun məlumatları.

Göstərdiyimiz mənbələrlə yanaşı olaraq, əldə edilmiş kredit ilə ssudalar haqqında əlavə məlumatları başqa mənbələrdən də öyrənmək mümkündür. Daha doğrusu, müəssisə ilə təşkilatların bu və ya başqa məqsədlər üzrə aldıqları qısa və uzunmüddətli ssudalar (kreditlər) haqqında ilkin, etibarlı informasiyanı kredit vermiş bankla kredit (ssuda) alan təşkilat arasında bağlanan baş kredit müqaviləsindən götürmək olar. Həmin kredit müqaviləsində iştirakçıların qəbul etdiyi öhdəliklər haqqında dəqiq informasiyalar, eyni zamanda əldə edilmiş kreditin və ssudaların məqsədi, istiqaməti haqqında dolğun məlumatlar öz əksini tapmaqdadır.

Tərəflərin öhdəlikləri əldə edilmiş kreditin (ssudanın) qaytarılmağı müddəti, kreditin (ssudanın) alınması şərtləri kredit üçün tətbiq edilən faizlər haqqında daha müfəssəl informasiyaları da baş kredit müqaviləsindən götürmək olar. Bu səbəbdən də auditor təşkilatlarda (müəssisələrdə) yoxlama-ekspertiza işləri apardıqda kreditin (ssudanın) alınmağı üçün bağlanan baş kredit müqaviləsini ətraflı öyrənməlidir. Ona görə ki, təşkilatların aldıkları kreditlər üzrə əməliyyatların sonrakı prosedur mərhələləri həmin müqavilənin şərtlərinə uyğun yaradılır, Auditor kredit müqaviləsini analiz edən vaxt bəzi prinsipial məsələlərə, habelə kredit, yaxud ssudanın səmərəli olması, kreditin ayrılmasında qanunverici və normativ hüquqi aktların tələblərinin gözlənilməyi, əldə edilmiş kreditlərin müvafiq faizlərinin münasib olmağı, onların qaytarılma müddətinin normativlərə müvafiq olması və sair belə məsələlərə nəzər yetirməlidir. Bu səbəbdən auditor kredit və ssudaların alınmasına dair bağlanan baş müqavilənin müəyyən bölmələrini Azərbaycan Respublikasında kredit və ssudaların verilməsi barədə qüvvədə olan qanunverici normativ hüquqi aktların tələbləri ilə tutuşdurulmalıdır. Əlbəttə, kredit və ssudaların verilməsi zamanı tərtib edilmiş baş kredit müqaviləsinin Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankının İdarə Heyətinin kreditlərin verilməyi, rəsmiləşdirilməsi, qaytarılması, kreditlərdə tətbiq edilən faiz dərəcələri və başqa məsələlərə dair ayrı-ayrı zamanlarda təsdiq etdiyi qərarlara müvafiqliyi dəyərləndirilməlidir. İnformasiya üçün mənbələr isə Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankının həmin sahədə qüvvədə olan qaydaları ola bilər. Müəssisələrin aldıkları kreditlərin (ssudaların) sərf olunması, bu vəsaitlərin müəyyən vaxt daxilində hərəkəti, əldə edilmiş kreditlərin faktiki olaraq qaytarılmasına dair məlumatları mühasibat uçotunun uyğun analitik və sintetik uçotunun məlumatlarından əldə etmək mümkündür. Müəssisələrin mühasibat uçotu hesablar planına dair təlimatın 9-cu bölməsinin tələblərinə əsasən müəssisələrin fəaliyyətinin maliyyələşdirilməyində qısamüddətli maliyyə çətinlikləri üçün əldə edilmiş kredit ilə ssudalar 90 sayılı «Qısamüddətli bank kreditləri» balans hesabında uçota alınmaqdadır. Bu təlimata müvafiq olaraq uzunmüddətli kapital qoyuluşu, istehsalın təzədən təşkili (modernləşdirilməyi) üçün dövlət banklarından, və ya xarici kredit təşkilatlarından əldə edilmiş ssudalar (kreditlər) 92 sayılı «Uzunmüddətli bank

kreditləri» adlı balans hesabının debet ilə kredit məlumatları ola bilər. Bir qayda olaraq müəssisə ilə təşkilatların aldığı kredit ilə ssudalar barədə yekun məlumatlar müəssisənin 1 saylı hesabat forması hesab olunan balansda əks etdirilməkdədir. Auditor yoxlama-ekspertiza işləri həyata keçirdiyi müəssisənin kredit və ssuda əməliyyatlarının yekun məlumatlarını öyrənmək üçün 1 saylı hesabat forması olan balansın passivinin 2-ci bölməsinin 500-600-cü sətirlərinə istinad edə bilər. [15, s.14]

Kredit və ssuda əməliyyatları auditinin aparılması metodikası dedikdə, həmin sahədə yoxlama-ekspertiza işlərinin aparılmasının prosedur qaydaları, tətbiq edilən üsul ilə metodlar anlaşılır. Kredit və ssuda əməliyyatlarının auditində digər sahələrdə olduğu kimi bəzi spesifik məsələlərlə bərabər əsas etibarlı ilə aşağıdakı dörd prinsiplə məşğul edilməlidir:

- kredit və ssuda əməliyyatları üzrə normativ hüquqi bazaya aid yoxlama-ekspertiza işləri;
- kredit və ssuda üzrə faktiki mövcud əməliyyatların auditin yoxlama-ekspertizası;
- kredit və ssuda əməliyyatları üzrə uçot-hesabat işlərinin aparılması vəziyyətinin ekspertizası;
- kredit və sair əməliyyatlar üzrə auditin yoxlama-ekspertizasının nəticələrinin yekunlaşdırılması.

Müəssisə ilə təşkilatlarda kredit və ssuda əməliyyatları üzrə auditin yoxlama-ekspertiza işlərinin təşkili kredit üzrə ilkin və vacibli sənəd olan əsas kredit müqaviləsinin ekspertizasından başlanmalıdır. Ona görə ki, baş kredit müqaviləsi kredit və ssuda əməliyyatlarının vacibli sənədi olmaqla bərabər bu müqavilədə bu əməliyyatların aparılması üçün bütün lazımi şərtlər öz əksini tapmaqdadır. Həmçinin baş kredit müqaviləsi kredit və ssudaların alınmasında qüvvədə olan qanunverici normativ hüquqi aktların prinsiplərini əks etdirməkdədir. Auditor baş kredit müqaviləsini ekspertizadan keçirən vaxt kredit alanla kredit verən təşkilat arasında imzalanmış müqavilələrin şərtlərinin qanunverici normativ hüquqi aktların tələblərinə müvafiq olmağını ekspertiza edib dəyərləndirməlidir. Bundan sonra ssuda və kredit

üzrə cari təsərrüfat ilində aparılmış faktiki mövcud maliyyə əməliyyatlarını ekspertizadan keçirməlidir. Başlıca məsələlərdən biri də əldə edilmiş kredit ilə ssudalar üzrə bankda xüsusi hesabların açılmağıdır. Auditor əldə edilmiş kredit ilə ssudalan bank çıxarışıyla üzləşdirməli və onun gerçəkliyinə əmin olmalıdır. Aparılmış üzləşdirmə pul vəsaitlərinə aid əməliyyatlar olduğu üçün başdan-başa yoxlama tətbiq olunmalıdır. Kredit ilə ssudalar üzrə faktiki mövcud əməliyyatların audit yoxlama-ekspertizası aparılan vaxt nağdsız əməliyyatlarla bərabər, nağd üzrə əməliyyatlar aparılıbsa, kassanın (xəzinənin) ilkin sənədləri və kassa mədaxil-məxaric orderləri tutuşdurulmalıdır. [44]

Audit yoxlama-ekspertiza işlərinin sonrakı mərhələsi əldə edilmiş kredit ilə ssudalar üzrə faiz ilə cərimələrin hesablanmağı və onlara doğru mühasibat yazılışlarının tərtib olunmasıdır. Əksər hallarda ssudalar üzrə hesablanmış cərimələr qanunsuz şəkildə ümumi məsrəflərə daxil olunur. Bu da öz-özlüyündə mənfəətin kütləsini aşağı salır və son olaraq ciddi maliyyə pozuntularına səbəb yaradır. O səbəbdən də kredit ilə ssudalar üzrə faizlərə tərtib edilən mühasibat yazılışları araşdırılaraq onlara audit qiyməti verilir. Kredit və ssuda üzrə faktiki əməliyyatlar audit yoxlanmağına cəlb edilən vaxt əldə edilmiş kredit ilə ssudaların təyinatı üzrə istifadə olunması da mütləq auditin tədqiqat obyekti olmalıdır. Yəni, bir çox hallarda əldə edilmiş ssudalar təşkilatın rəhbərliyinin sosial məişət məsələlərinin yaxşılaşdırılmağına yönəldilir. Bu səbəbdən də auditor əldə edilmiş ssuda ilə kreditlərin təyinatını müəyyən etmək üçün baş kredit müqaviləsində kredit ilə ssudanm əldə edilməsi məqsədini, təyinatını və texniki əsaslandırmaqları ekspertizadan keçirməli, dəyərləndirməlidir. Əksər hallarda kredit ilə ssuda layihələri hazırlanan vaxt orada nəzərdə tutulmuş texnoloji avadanlıqlarla bərabər sair inventarların əldə edilməsi də planlaşdırılır. Təcrübədən ortaya çıxır ki, həmin inventarlar formal olaraq kredit ilə ssuda layihəsində nəzərdə tutulsa da, təsərrüfatın xüsusi maliyyə vəsaiti hesabına almsa da, onun kredit və ya ssuda hesabına alınması şəklində rəsmiləşdirilir. Son olaraq kredit və ssuda əməliyyatı üzrə əldə edilmiş vəsaitin bu avadanlıqlar üçün nəzərdə tutulan məbləğ həcmində olan hissəsi tərəflər

arasında fəqrlı yollarla bölüşdürülərək mənimsənılır. Buna görə də auditor kredit və ssuda layihələrinin tərkibində hansı xərclərin planlaşdırılmağı və həmin xərclərin faktiki icra olunmasına diqqət yetirməlidir. Kredit və ssudalar üzrə faktiki əməliyyatlar yoxlanılan vaxt maliyyə əməliyyatlarında vergi və vergi öhdəlikləri ilə əlaqəli olan əməliyyatların mühasibat uçotunda doğru əks etdirilməsi də dəyərləndirilməlidir.

Kredit və ssuda əməliyyatları üzrə audit yoxlama-ekspertizası aparıldıqda əldə edilmiş maliyyə vəsaitlərinin geriye verilməsi prosesində tərəflərin razılaşmalar üzrə qrafikə əməl edilməsi, bu istiqamətdə maliyyə vəsaitlərinin doğru səfərbər olunmamağı, öhdəlik üzrə qrafikin pozulmağı əsasında ödənilmiş cərimələr, penyalar və s. başqa belə məsələlər də audit tədqiqatında yer almalıdır.

Kredit və ssudalar üzrə auditin yoxlama-ekspertizasının növbəti mərhələsi həyata keçirilən faktiki əməliyyatların mühasibat uçotu və maliyyə hesabatlarında doğru əks etdirilməsi və bütünlükdə uçot-hesabat işlərinin təşkil edilməsi vəziyyətinin dəyərləndirilməsidir. Ssuda ilə kreditlərin analitik və sintetik uçotu təşkilatlarda mühasibat uçotunun hesablar planına aid Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyinin 20 oktyabr 1995-ci il tarixli təlimatına əsasən qısamüddətli ssuda və kreditlər 90 sayılı «Qısamüddətli bank kreditləri» balans hesabında, uzunmüddətli kredit ilə ssudalar isə 92 sayılı «Uzunmüddətli bank kreditləri» balans hesabında uçota götürülür. Həmin hesablar balansına münasibətinə əsasən passiv hesab edildiyi üçün onun yəkcə kredit qalığı ola bilər, yəni götürülmüş kreditlər ilə ssudalar bu hesabların kreditində əks etdirilir. Əldə edilmiş vəsaitlərin mərhələlərlə qaytarılması isə 90-92 sayılı hesabların debetində göstərilməlidir. Əldə edilmiş kreditlər üzrə uçot-hesabat işlərinin həyata keçirilməsi vəziyyəti dəyərləndirilən vaxt alınmış kreditlərin (ssudaların) yuxanda qeyd edilən sintetik hesablarda və onların müxtəlif növləri üzrə analitik hesablarda doğru əks etdirilməsi yoxlanılmalıdır. Ssudalar üzrə hesablanan faizlərin təşkilatın sərəncamında qalmış mənfəətin azaldılmağına dair düzgün mühasibat yazılışlarına da mütləq audit qiyməti verilir.

Kredit və ssuda əməliyyatlarının auditı zamanı 93 sayılı «İşçilər üçün bank kreditləri» hesabı da auditin yoxlama-ekspertizasının mütləq tədqiqat obyektı

olmalıdır. Odur ki, əksər hallarda müəssisə ilə təşkilatların işçilərinin sosial məişət şəraitinin yaxşılaşdırılmağı üçün uzunmüddətli və qısamüddətli kreditlər alınır. Bu kreditlər əsasən fərdi mənzil tikintisi, bağ evlərinin tikintisi, ayrı-ayrı növ məişət əşyalarının ticarət obyektlərindən nəğd qaydada kredit yoluyla alınmağı və sair üçün istifadə edilir. Bu cür əməliyyatlar mühasibat uçotunun hesablar planında 93 sayılı «İşçilərin bank kreditləri» hesabında uçota götürülür. Çoxillik təcrübədən aydın olur ki, pul vəsaitlərinin mənimsənilməsi kanallarından biri də məhz təşkilatların işçi heyətinin sosial məişət şəraitinin yaxşılaşdırılmağı üçün verilmiş kreditlərdir. Buna görə kredit-ssudalar üzrə əməliyyatların auditi aparılan vaxt işçi heyətinə verilmiş ssuda-kreditlər nəzarət və tədqiqat obyektinə çevrilməlidir. Bir çox özünəməxsus xüsusiyyətlər diqqətə alınmaqla, təşkilatların işçi heyətinə verilmiş kreditlərin auditinin metodikası müəssisə ilə təşkilatlara verilən ssuda-kreditlərin yoxlama metodikası ilə birdir. Odur ki, burada da verilmiş kreditlərin məqsədi, onun təyinatı, kredit müqavilələrində şərtlərin doğru rəsmiləşdirilməsi, kreditlərin geri verilməsi və tətbiq edilən faizlərin düzgün hesablanması, kredit-ssuda əməliyyatlarının analitik və sintetik uçotunun doğru qurulması nəzarətdən keçirilib dəyərləndirilməlidir. Burada fərqli xüsusiyyət odur ki, fiziki şəxslərin ikinci təşkilatdan götürdükləri kredit-ssudalar üzrə əməliyyatları da onun çalışdığı müəssisə, təşkilat həyata keçirir və onlara nəzarəti həyata keçirir [40, s.32].

Auditi aparan yoxlama-ekspertiza işlərini apardıqda vaxt müəssisənin və təşkilatın, onun işçilərinin aldığı kredit və ssudalara əsasən icra etdiyi nəzarət funksiyası da dəyərləndirilməlidir.

3.3. Təsərrüfat subyektlərində investisiya layihələrinin həyata keçirilməsinə yönəldilmiş kredit əməliyyatlarının auditinin nəticələrinin qiymətləndirilməsi

Məlum olduğu kimi, bazar iqtisadiyyatı münasibətlərində maliyyə resursları və başqa aktivlərin sərbəst hərəkətinə geniş yer verilir. Bu cür şəraitdə neqativ hallara yolverilməsi imkanları və bu imkanların sayı çoxala bilər. Burada obyektiv və subyektiv faktorlar da özünəməxsus rol oynayır. Etiraf etmək vacibdir ki, sosialist

plana sahib təsərrüfat sistemi şəraitində fəaliyyət göstərən ölkələr, həmçinin Azərbaycan Respublikası üçün investisiya qoyulması fəaliyyəti yenidir. Bu istiqamətdə ölkəmizdə çox da böyük təcrübə yoxdur. Daha dəqiq qeyd etsək, bir çox qurumlar, eyni zamanda qiymətli kağızlar bazan, birjalar, səhmdar cəmiyyətləri hələ də yaranma prosesindədir. Baxmayaraq ki, respublikamızda artıq bu istiqamətdə lazımi qədər qanunvericilik bazası formalaşdırılmışdır, ancaq investisiya fəaliyyətində hələ də müəyyən boşluqlar mövcuddur. Bu səbəbdən də təcrübəli xarici işbazlar bu boşluqlardan yararlanmaqla ölkəmizin maliyyə bazanna girmək və bu bazardan öz qeyri-sağlam məqsədlərində istifadə etmək imkanlarına malikdirlər. Bu baxımdan audit yoxlama- ekspertiza işlərində investisiya qoyulmasının daha da ciddi nəzarətdən keçirilməsi önəmli əhəmiyyət kəsb edir. İnvestisiya fəaliyyətinin audit yoxlama- ekspertizası nəticəsində müəyyən olunmuş hər bir xırda nöqsan öz dəyərini yekun arayışda tapmalıdır. İnvestisiya qoyulması üzrə yoxlama-ekspertiza nəticələrinin yekunlaşdırılması aşağıdakı prinsiplər əsasında təşkil olunmalıdır. İlk növbədə bu istiqamətdə yol verilən nöqsanlar, çatışmamazlıqlar qanunvericilik mövqesindən dəyərləndirilməlidir. Ölkəmizdə investisiya fəaliyyətinə aid qüvvədə olan 100-dən artıq normativ hüquqi aktın ayrı-ayrılıqda hamısında investisiya qoyuluşlarının növlərinə əsasən spesifik xüsusiyyətləri nizama salınır. Auditor müəssisə ilə təşkilatlarda sərmayə qoyuluşlarında yol verilən ayrı-ayrı qanun pozuntularını izah edən zaman, birinci növbədə investisiya fəaliyyəti barədə Azərbaycan Respublikasının qanunlarına əsaslanmalıdır. Bundan başqa, sərmayə qoyuluşunun şəklindən asılı olaraq yol verilən qanun pozuntularını son arayışında daha konkret izah etmək üçün Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Qiymətli Kağızlar Üzrə Dövlət Komitəsinin işləyib hazırladığı təlimatların, qaydaların uyğun bəndlərinə müraciət edə bilər. [43]

Sərmayə qoyuluşları üzrə əməliyyatların auditin yoxlama-ekspertiza nəticələrinin yekunlaşdırılmasının növbəti mərhələsində təsərrüfat əməliyyatlarında məqsədli və məqsədsiz təhriflərə yol verilməsi, təsərrüfat-maliyyə əməliyyatlarının uçota götürülməsi və onların mühasibat yazılışlarının tərtib olunmasında

müxabirələşmələrin doğru apanlmaması, sərmayə qoyuluşu nəticəsində əldə olunan gəlirlərin, dividendlərin və faizlərin bölgüsündə yol verilən çatışmamazlıqlar dəyərləndirilməlidir. Sərmayə qoyuluşları üzrə yoxlama-ekspertiza işlərinin yekunlaşdırılmasının sonrakı mərhələsi bu sahədə aparılan təsərrüfat əməliyyatlarına aid uçot və hesabat işlərinin durumu barədə olmalıdır. Sərmayə qoyuluşları üzrə tərtib olunması mühasibat yazılışları AR Maliyyə Nazirliyinin «Müəssisələrin mühasibat uçotunun hesablar planı»na dair 1995-ci il tarixli təlimatına müvafiq olaraq həyata keçirilməlidir. Başqa sahələrdə olduğu kimi, sərmayə qoyuluşları üzrə də uçot-hesabat işlərinin aparılmasının ümumi vəziyyəti ilə bərabər müəssisənin özünəməxsus uçot siyasətinin tətbiq edilməsi dəyərləndirilməlidir. Burada tətbiq edilən uçot formaları, uçot-hesabat işlərinin aparılmasının avtomatlaşdırılması, qiymətli kağızları və sərmayə qoyuluşlarını təsdiqləyən başqa hüquqi sənədlərin hərəkəti aydın və şəffaf olmalıdır. Təsərrüfatdaxili nəzarətin həyata keçirilməsi və onun səmərəli təşkil edilməsi sərmayə qoyuluşlarından səmərəli istifadə edilməsinin önəmli vasitəsidir.

Müəssisə və təşkilatların əldə etdiyi qiymətli kağızlar, habelə istiqrazlar, veksellər, anbar kağızları, çeklər, xəzinə vekselləri, bank sertifikatları və sairənin naədliliğının mütəmadi inventarlaşdırılması və onların hərəkəti üzərində ciddi uçot blankı kimi uyğun nəzarətin təşkil olunması məhz təsərrüfatdaxili həyata keçirilən auditin funksiyalarından biri hesab edilir. Auditin yoxlama-ekspertiza işləri yekunlaşdınlarkən sərmayə qoyuluşları üzrə təsərrüfatdaxili auditin ümumən vəziyyəti və ayn-ayn özünəməxsus hallar izah edilib dəyərləndirilməlidir. Yoxlama-ekspertiza işlərinin son mərhələsində yol verilən xırda nöqsanlar, ciddi əhəmiyyət daşımayan qanun pozuntularının xarakteri, məzmunu, təyinatı üzrə qruplaşdırmaq və reyestr şəklində son aktına əlavə etmək mümkündür. Bu nöqsanların ümumi arayışda izahı qısa formada reyestrə istinad olunaraq verilə bilər. [39, s.125]

Auditor müəssisələrdə və təşkilatlarda sərmayə qoyuluşlarının yoxlama-ekspertiza işlərini başa çatdıran zaman test cavablarından da faydalanıla bilər. Test sualları hazırlandıqda ümumi metodoloji məsələlərlə bərabər müəssisənin (təşkilatın)

spesifik xüsusiyyətləri, istehsal sahələri üzrə xarakterik amilləri diqqətə alınmalıdır. Test cavabları sərmayə qoyuluşlarının hər bir növü üzrə təşkil edilməlidir. Testlərdə müəssisələrin investisiya qoyuluşlarına yönəltdiyi vəsaitin miqdan, məqsədi, sərmayə qoyuluşlarından əldə olunan səmərə, sərmayə qoyuluşlarına yönəldilən vəsaitin istifadə olunma müddəti, sərmayə üzrə icra olunan işlərin və xidmətlərin həcmi və s. belə vacib məsələləri əhatə etməlidir.

3.4. Real sektor və bank sistemi münasibətlərinin təkmilləşdirilməsində auditorun rolu

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə Azərbaycan Respublikasında iqtisadi islahatların müvəffəqiyyətlə həyata keçirilməyində, respublikada azad sahibkarlıq fəaliyyətinin formalaşmağında və inkişafında önəmli rol oynayan, maliyyə nəzarətinin bütün dünyada çox yayılmış sivil forması ilə bazar infrastrukturunu olan auditor xidmətinin təşkili ilə təşəkkülü “Auditor xidməti haqqında” qanuna müvafiq olaraq həyata keçirilir. [42]

Əminliklə söyləmək olar ki, müstəqil audit Azərbaycan Respublikasında bazaryönümlü iqtisadi strukturları sistemində möhkəm yer tutmuş, özünü əsl mənada azad, qərəzsiz maliyyə nəzarəti sistemi olaraq təsdiqləmiş, fəaliyyət göstərdiyi həmin illər ərzində auditor xidməti respublikada maliyyə şəffaflığının təmin olunmasına nail olmaq yönündə bir çox işlər görmüşdür. Auditorlar Palatasının üzvü sayılan auditor təşkilatları ilə sərbəst auditorlar ayrı-ayrı Dövlət proqramlarında Palatanın önündə qoyulmuş tapşırıqların məsuliyyətini çox yaxşı anlayır, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin qarşımıza qoyduğu proqram xarakterli vəzifələri məsuliyyətlə yerinə yetirməyə çalışırlar.

Ölkəmizdə auditor xidmətinin inkişafı ilə tətbiqinin genişləndirilməyi son zamanlarda qəbul edilmiş və müvəffəqiyyətlə yerinə yetirilmiş bəzi önəmli Dövlət proqramlarında müstəqil auditorin əsas problemlərinin aşkar edilməsi və həlli nəticəsində mümkün olubdur. Şəffaflığın artırılmağı, korrupsiyaya qarşı mübarizənin gücləndirilməyi, maliyyə hesabatlığının təkmilləşdirilməyi, maliyyə vəsaitlərindən

istifadənin əhəmiyyətliliyinin gücləndirilməyi, açıq və demokratik prinsiplərə əsaslanmış dövlət quruculuğunun sürətləndirilməyi, bölgələrin və sahibkarlığın süni əngəllər və müdaxilələr olmadan inkişaf etdirilməsi kimi əsas məqsədləri özündə ehtiva edən Dövlət proqramları ətrafında Auditorlar Palatası bir çox önəmli problemlərin həllinə nail olubdur. Keçən dövr ərzində Auditorlar Palatası 7 Dövlət proqramının iştirakçısı olmuşdur və üzərinə düşən vəzifələri tamamilə icra etmişdir. [44]

2010-cu il yanvarın 1-dən dövlətin audit sistemində Beynəlxalq Audit Standartlarının tətbiqinə başlanılmağını, Auditor xidmətinin inkişafına dair 2020-ci ilə kimi nəzərdə tutulmuş inkişaf Konsepsiyasının işlənib hazırlanması və reallaşdırılmasına rəvac verilməyini, Beynəlxalq Mühasiblər Federasiyası (IFAC) və Avropa Mühasiblər və Auditorlar Federasiyası (EFAA) kimi nüfuzlu beynəlxalq peşəkar qurumlara tamhüquqlu üzvlüyə qəbul edilməsini, dünyanın 30-dan çox ölkəsinin audit və mühasibatlıq qurumları ilə işgüzar münasibətlər qurulmasını və başqa nailiyyətləri qeyd edə bilərik.

Auditorlar Palatası azad Azərbaycanın dövlət auditinin də beynəlxalq miqyasda tanınmasına öz önəmli töhfəsini veribdir. Odur ki, 1997-2000-ci illər ərzində Auditorlar Palatası respublikamızın ali audit qurumları təşkilatı olan INTOSAY-a, onun Avropa və Asiya Konfederasiyalarına qəbuluna nail olmuş, müəyyən tədbirlərə ev sahibliyi etmiş, Azərbaycan Respublikası Hesablama Palatası fəaliyyətə başladıqdan sonra isə öz üzvlük səlahiyyətlərini və aldığı resursları müvafiq şəkildə həmin quruma təhvil veribdir. Belə ki, Auditorlar Palatasının bu səyi nəticəsində müstəqil ölkəmizin beynəlxalq ali audit qurumlarına üzvlüyü ən azı bir neçə il tezləşdirilibdir.

Auditorlar Palatası keçən 20 il müddətində auditin təbliği ilə yayılmağı yönündə xeyli işlər görmüş, eyni zamanda auditə dair 46 kitab, Ali məktəblər üçün “Audit” dərs vəsaiti - 2 nəşr, “Daxili audit” dərs vəsaiti, 43 Milli audit standartları, Beynəlxalq Audit Standartları - 2 nəşr, “Audit. Qanunvericilik və normativ sənədlər” toplusu - 8 cildə, “Sahəvi auditlərin aparılmasına dair proqramlar” - 4 nəşr

hazırlamış, “İqtisadiyyat və audit” jurnalını təsis etmiş, 21 Beynəlxalq elmi-praktik konfrans, simpozium, forum keçirmiş, on səkkizi bölgələrdə olmaqla 100-kimi seminar və “dəyirmi masa” təşkil etmiş, qabaqcıl xarici audit təcrübəsinin yayılmağı məqsədilə kompleks tədbirlər həyata keçiribdir. Auditorlar Palatası yarandığı ildən etibarən qanunvericiliklə aşkar edilmiş qaydada müvafiq qurumlarla birlikdə ölkəmizin mənafeyinin qorunmağı yönündə prinsipial mövqeyə əsaslanan fəaliyyətini indi də davam etdirmək əzmindədir. [41]

Azərbaycan Respublikası Auditorlar Palatasının fəaliyyətə başlamağının 20 illiyinə həsr edilmiş “Müasir şəraitdə auditin tənzimlənməsinin aktual problemləri” adlı mövzuda beynəlxalq elmi-praktik konfransın iştirakçıları, dərin məmnunluq hissi ilə qeyd etdilər ki, Azərbaycan xalqının ulu öndəri Heydər Əliyev tərəfindən aşkar olunmuş demokratik, dünyəvi dövlət quruculuğu ilə bazar prinsiplərinə əsaslanan sosial-iqtisadi inkişaf siyasəti indi ölkə Prezidenti cənab İlham Əliyev tərəfindən müvəffəqiyyətlə həyata keçirilir. Həmin siyasət Azərbaycan Respublikasının regionda lider ölkəyə çevrilməyi və dünya təsərrüfat sistemində müvəffəqiyyətlə inteqrasiya etməyi yönündə möhkəm şərait yaratmışdır.

Bunun sayəsində ölkənin iqtisadi qüdrətinin lap da artırılmağı, bölgələrin, qeyri-neft sektoru ilə sahibkarlığın inkişaf etdirilməyi, istehsal və infrastrukturun hazırki tələblərə uyğun təzədən qurulmağı, xalqın yaşayış vəziyyətinin yaxşılaşdırılmağı yönündə mühüm nailiyyətlər əldə olunmuşdur.

Bütün bunların müqabilində maliyyə-iqtisadi fəaliyyətdə şəffaflığın artırılması və korrupsiyaya qarşı mübarizənin gücləndirilməyini daim diqqət mərkəzində saxlamaq, pul vəsaitlərinin təyinatına əsasən istifadə edilməsini təmin etmək, xərclərin səmərəsini yüksəltmək haqda müxtəlif səviyyələrdə verdiyiniz tövsiyə ilə göstərişlər indiki şəraitdə olduqca böyük aktualıq kəsb etməkdədir.

Bank bazarı infrastrukturunun ən mühim və önəmli elementlərindən biri həm də bank auditini həyata keçirmiş subyektlərdir. Başqa nəzarət və yoxlama aparan orqanları kimi, həmin subyektlər, yəni auditor şirkətləri də respublikada bank sisteminin normal fəaliyyət göstərməyi, bu sistemin maliyyə baxımdan

gücləndirilməyi, dayanıqlılığının möhkəmləndirilməyi, fəaliyyətinin təkmilləşdirilməyi və dünya bank sisteminə inteqrasiya etməyini təmin edir.

Bank sistemi başqa sistemlərdən özünəməxsus xüsusiyyətlərinə əsasən fərqləndiyi kimi, bank auditı də spesifik xüsusiyyətlərə sahibdir. O, aid olduğu sistemin, ümumilikdə onun strukturlarının xüsusiyyətlərini özündə ehtiva edir.

Kommersiya bankların fəaliyyətinə olan nəzarətin zəruriliyi bankın sisteminin bazarın iqtisadiyyatı mühitindəki fəaliyyətindəki xüsusiyyətlərindən əmələ gəlir. Bank sistemi respublikanın iqtisadi mühitində vasitəçi kimi oynayır. Bankların hüquqi şəxslərin və fiziki şəxslərin sərbəst şəkildə pul vəsaitlərinin cəlb olunması, onların daha da səmərəli və məhsuldar istifadəsinə görə başqa fiziki şəxslərə və hüquqi şəxslərə verilir. Banklar yeni ictimai həyatın infrastrukturunun mühim elementlərindən biri kimi və iqtisadiyyatda çox vacib funksiyaları reallaşdırdığına, o cümlədən iqtisadiyyatın sabit şəkildə inkişafının daha da çox bu sistemdən asılılığına əsasən onun fəaliyyəti üzərində daimi olaraq nəzarət olmalıdır [42].

Hazır ki kommersiya bankların fəaliyyətinə olan nəzarətin aşağıda qeyd edilən formaları vardır: dövlətin nəzarəti; daxili nəzarət; sərbəst nəzarət.

Dövlətin nəzarəti. Kommersiya banklarının fəaliyyətinə olan nəzarət mövcud olan bank qanunvericiliyində ifadə edilmişdir.

Ölkənin daxilində bütün bankların qanunvericilik orqanları tərəfindən qəbul olunmuş, Mərkəzi Bankın, hər bir kommersiya bankların və başqa kredit təşkilatların fəaliyyətini tənzimləyən qanunlara əsasən fəaliyyətdədir.

Daxili nəzarət. Nəzarətin bu növünə kommersiya banklarının və başqa kredit şirkətlərinin fəaliyyətinə Mərkəzi Bankın reallaşdırdığı nəzarət aiddir. Daxili olan nəzarətin vəzifə, məqsəd və dərəcələri uyğun gələn qanunvericilik və normativ aktları ilə müəyyənləşir

Müstəqil şəkildə nəzarət. Nəzarətin bu növü xarici, müstəqil şəkildə olan təşkilatlar, yəni auditor təşkilatları tərəfindən reallaşır.

NƏTİCƏ

Beləliklə, tədqiqatın yekunun aşağıdakı nəticələrə gələ bilərik:

Bazar münasibətləri şəraitində hesablaşmaların (müəssisələr, təsərrüfat subyektləri, səhmdar cəmiyyətlər, malalanlarla, malsatanlarla, maliyyə-kredit orqanları, fəhlə və qulluqçularla və digər təşkilatlarla) xeyli hissəsinin nağdsız qaydada aparılmasına baxmayaraq müəyyən bir hissəsi də nağd hesablaşmalara əsaslanır. O da fəaliyyətdə olan kassa vasitəsilə yerinə yetirilir.

Müəssisənin gündəlik fəaliyyəti zamanı maliyyə-təsərrüfat əməliyyatlarını uçota alması üçün müxabirləşmədən istifadə olunur. Müxabirləşmə hesabların müvafiq qaydalara müvafiq olaraq Debet ilə Kredit əməliyyatları üzrə ikili yazılış formasıdır. Həmin yazılış forması vastitəsi ilə hər hansı dövr üzrə yekun nəticələrə əsasən Balans, Mənfəət-Zərər, Pul vəsaitinin hərəkəti ilə Kapitalda dəyişikliklər barəsində hesabatlar tərtib olunur.

Təhtəlhəsab şəxslərlə hesablaşmaların uçota alınması və çəkilən xərclərin müvafiq hesablaşmalarla müxabirələşməsi, təhtəlhəsab şəxslərin hesabatlarının qəbul edilməsi əsas etibarlı ilə mühasibat uçotu hesablar planının və onların tətbiq olunmasına aid AR-sı Maliyyə Nazirliyinin oktyabr ayının 20-də 1995-ci ildə təlimatında praktiki olaraq öz əksini tapmışdır

Hesablaşma prosedurlarının normativ hüquqi bazasına bu sferada AR-in qüvvədəki qanunverici normativ hüquqi aktlarını, AR-sı Prezidenti tərəfindən verilən fərmanları, AR-sı Milli Məclisi tərəfindən verilən qanunları, AR-sı Nazirlər Kabinetinin qərarları ilə sərəncamları, fərqli-fərqli nazirliklərin və əsas idarələrin bütün təlimatları, müəssisələrin əsasnamələri aiddir. AR-da bu sferada lazımi dərəcədə qanunvericilik bazası əmələ gəlmişdir.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz normativ hüquqi aktlarla bərabər müəssisə və təşkilatların bu və ya başqa məqsədlər üçün aldıqları kreditlər ilə ssudalar üzrə əməliyyatlar bu müəssisələrin işləyib hazırladıqları uçot siyasəti ilə, eyni zamanda əməliyyatların mühasibat uçotunda doğru əks etdirilməsi, baş verən təsərrüfat əməliyyatlarının mühasibat müxabirələşmələrinin aparılmağı isə «Müəssisələrin mühasibat uçotunun hesablar planı və onun tətbiqinə dair» AR Maliyyə Nazirliyinin

20 oktyabr 1995-ci il tarixindəki təlimatının uyğun bölmələrinin tələbləri ilə nizama salınır.

Müasir dövrdə bankların iqtisadiyyatın real sektoruyla daha da sıx qarşılıqlı bağlılığını tələb edir. Burada mövcud olan üstün istiqamətlərdən biri, yüksək risklə müşayiət olunan müştərilərə verilən ssudalar və onlara təklif edilən digər bank məhsullarıdır. Banklar müştərilərin biznesində baş verə biləcək risklərin çox hissəsini öz üzərinə götürürlər. Lakin banklarda risklərin idarə edilməsi heç də həmişə istənilən nəticəni göstərmir. Bu vəziyyət əsasən kommersiya banklarına xasdır. Yuxanda qeyd olunanlar bank əməliyyatları üzərində nəzarətin müxtəlif formalarının, ilk növbədə kommersiya banklarının auditinin təkmilləşdirilməsi zəruriliyini yaradır. Kommersiya banklarının idarə olunması sistemində auditin, xüsusilə də daxili auditin funksiyaları və rolu çox böyükdür.

Bir sıra özünəməxsus xüsusiyyətlər diqqətə alınmaqla, təşkilatların işçi heyətinə verilmiş kreditlərin auditinin metodikası təşkilat ilə təşkilatlara verilmiş ssuda-kreditlərin yoxlama metodikası ilə birdir. Odur ki, burada da verilmiş kreditlərin məqsədi, onların təyinatı, kredit müqavilələrindəki şərtlərin doğru rəsmiləşdirilməsi, kreditlərin geri verilməsi və tətbiq edilən faizlərin düzgün hesablanması, kredit-ssuda əməliyyatlarının analitik və sintetik uçotunun doğru qurulması nəzarətdən keçirilib dəyərləndirilməlidir. Burada fərqli xüsusiyyət odur ki, fiziki şəxslərin ikinci müəssisədən əldə etdikləri kredit-ssudalar üzrə əməliyyatları da onun işlədiyi firma, təşkilat aparır və onlara nəzarəti həyata keçirir.

Sərmayə qoyuluşları üzrə əməliyyatların audit yoxlama-ekspertizasının nəticələrinin yekunlaşdırılmasının növbəti mərhələsində təsərrüfat əməliyyatlarında yol verilən məqsədli və məqsədsiz təhriflərin, təsərrüfat-maliyyə əməliyyatlarının uçota götürülməsi və onlara mühasibat yazılışlarının tərtib olunmasında müxabirələşmələrin düzgün aparılmaması, sərmayə qoyuluşu nəticəsində əldə olunan gəlirlərin, dividend və faizlərin bölüşdürülməsində yol verilən çatışmamazlıqlar qiymətləndirilməlidir. Sərmayə qoyuluşları üzrə yoxlama-ekspertiza işlərinin yekunlaşdırılmasının növbəti mərhələsi bu sferada aparılan təsərrüfat əməliyyatlarına aid uçot işlərinin və hesabat işlərinin vəziyyəti barədə olmalıdır.

Beləliklə, auditin başlıca məqsədi iqtisadi subyektlərin tərtib etdiyi mühasibat hesablarının dürüstlüyünün, düzgünlüyünün aşkar olunması və bu iqtisadi subyektlərin həyata keçirdiyi maliyyə və təsərrüfat əməliyyatlarının respublikanın normativ aktlarına uyğunlaşdırılmağıdır.

Ədəbiyyatların siyahısı

1. “ Audit və əminlik ” Bakı - 2013 Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyi yanında Maliyyə elm- tədris Mərkəzi Peşəkar Mühəsiblərin Sertifikatlaşdırma Proqramı çərçivəsində hazırlanan dərslik
2. “Auditor xidməti haqqında” Azərbaycan Respublikasının qanunu.
3. “Azərbaycan Respublikasının Milli Bankı haqqında” Azərbaycan Respublikasının qanunu.
4. “Banklar haqqında” Azərbaycan Respublikasının qanunu.
5. Abbasov A.H., Azərbaycanda maliyyə bazarının formalaşması və bazar iqtisadiyyatında maliyyə-kredit sisteminin problemləri. Bakı 2013.
6. Abbasov Ə., Məmmədov Z., Rzayev R., Həmişəyeva Ş. Bank işi və elektron bankçılıq. Bakı 2013.
7. Abbasov İ. M. “ Audit” dərslik. Bakı, 2010. 530 səh.
8. Azərbaycan Respublikasının “ Auditor xidməti haqqında” Qanunu
9. Azərbaycan Respublikasının “Daxili audit haqqında” Qanunu
10. Azərbaycan Respublikasının “Mühəsibat uçotu haqqında” Qanunu, Bakı, 2017.
11. Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsi. Bakı, 2017.
12. Azərbaycanın Milli audit standartları, Bakı, “Nağıl evi”. 2014.
13. Bağırov M.M., Banklar və bank əməliyyatları. Bakı 2013
14. Əliyev M.F., Bank islahatları və vahid reyting sistemi ilə qiymətləndirmə. Ekspert jurnalı, 2011-ci il, №3-4.
15. Əliyev M.F., Bank məhsullarının inkişaf strategiyası. İqtisadiyyat və audit jurnalı, 2013-cü il, №8.
16. Əliyev M.F., Bankın inkişafında daxili nəzarət sisteminin rolu. İqtisadiyyat və audit jurnalı, 2012-ci il, №7.
17. Hacıyev, R. S., Səbzəliyev S.M. “ Auditin əsasları “ Dərslik Bakı 2013
18. Novruzov V. T. və başqaları Audit(Dərs vəsaiti) Bakı -2011
19. Novruzov V.T., Daxili audit, reallıqlar və perspektivlər. Bakı, 2012
20. Novruzov V.T. Audit: Qanunvericilik və normativ sənədlər. Bakı, 2013

21. Bychkova, S. M. Audit: ucheb. posobiye / S. M. Bychkova, Ye. YU. Itygilova; pod red. YA. V. Sokolova. - M.: Magistr, 2009. - 462 s.
22. Guttsayt, Ye. M. Audit i drugiye nauki / Ye. M. Guttsayt; Federal'noye gos. obrazovatel'noye uchrezhdeniye vyssh. prof. obrazovaniya «Akad. byudzheta i kaznacheystva M-va finansov Rossiyskoy Federatsii». - M.: VividArt, 2011. - 373 s.
23. Dmitriyeva, I.M. Bukhgalterskiy uchet i audit: Uchebnoye posobiye dlya bakalavrov / I.M. Dmitriyeva. - M.: Yurayt, 2013. - 306 c.
24. Yerofeyeva, V. A. Audit: ucheb. posobiye dlya bakalavrov / V. A. Yerofeyeva, V. A. Piskunov, T. A. Bityukova; Sankt-Peterburgskiy gos. un-t ekonomiki i finansov. - 2-ye izd., pererab. i dop. - M.: Yurayt, 2014. - 640 s.
25. Zhminko, S.I. Teoriya audita: Uchebnoye posobiye / S.I. Zhminko, O.I. Shvyreva, M.F. Safonova. - Rn/D: Feniks, 2013. - 443 c.
26. Kamysovskaya, S.V. Bankovskiy finansovyy uchet i audit: Uchebnoye posobiye / S.V. Kamysovskaya, T.V. Zakharova, N.N. Popova. - M.: Forum, NITS INFRA-M, 2013. - 288 c.
27. Kyshtymova, Ye.A. Osnovy audita: Uchebnoye posobiye / Ye.A. Kyshtymova. - M.: ID FORUM, NITS INFRA-M, 2013. - 224 c.
28. Parushina, N.V. Audit: osnovy audita, tekhnologiya i metodika provedeniya auditorskikh proverok: Uchebnoye posobiye / N.V. Parushina, Ye.A. Kyshtymova. - M.: ID FORUM, NITS INFRA-M, 2013. - 560 c.
29. Petrova, Ye.N. Ekologicheskiy audit. Teoriya i praktika: Uchebnik dlya studentov vuzov / I.M. Potravnyy, Ye.N. Petrova, A.YU. Vega. - M.: YUNITI-DANA, 2013. - 583 c.
30. Rogulenko, T. M. Osnovy audita: uchebnik dlya studentov vysshikh uchebnykh zavedeniy, obuchayushchikhsya po spetsialnostyam 060500 — Bukhgalterskiy uchet, analiz i audit, 060600 - Finansy i kredit, 060600 — Mirovaya ekonomika, 351200 - Nalogi i nalogooblozheniye / T. M. Rogulenko, S.V. Ponomareva. - 4-ye izd., pererab. i dop. - M.: FLINTA; NOU VPO «MPSU», 2013. - 668 s.

31. Rogulenko, T.M. Osnovy audita: Uchebnik / T.M. Rogulenko, S.V. Ponomareva. - M.: Flinta, MPSU, 2013. - 672 c.
32. Savin, A.A. Audit dlya magistrov: Teoriya audita: Uchebnik / A.A. Savin. - M.: Vuzovskiy uchebnik, INFRA-M, 2012. - 272 c.
33. Sannikova, M. O. Osnovy audita: uchebnik dlya studentov vysshikh uchebnykh zavedeniy / M. O. Sannikova. - Saratov, Bukva: 2015. - 301 s.
34. Sokolov, YA.V. Bukhgalterskiy uchet i audit: sovremennaya teoriya i praktika: uchebnik / YA.V. Sokolov, T.O. Terentyeva. - M.: Ekonomika, 2009. - 438 c.
35. Suyts, V.P. Audit: ucheb. posobiye dlya studentov obrazovatelnykh uchrezhdeniy srednego professionalnogo obrazovaniya, obuchayushchikhsya po spetsialnostyam «Ekonomika i bukhgalterskiy uchet» i «Nalogi i nalogooblozheniye» / V. P. Suyts, V. A. Sitnikova. - 3-ye izd., ster. - M.: KnoRus, 2012. - 167 s.
36. Teoriya audita: ucheb. posobiye dlya studentov, obuchayushchikhsya po napravleniyu «Ekonomika» / S. I. Zhminko i dr.; otv. redaktory: Oksana Morozova, Nata-l'ya Kalinicheva. - Rostov n/D: Feniks, 2012. - 443 s.
37. Filip'yev, D. YU. Osnovy audita: ucheb. posobiye dlya studentov vysshikh uchebnykh zavedeniy, obuchayushchikhsya po spetsialnostyam 080109 «Bukhgalterskiy uchet, analiz i audit», 080105 «Finansy i kredit», 080107 «Nalogi i nalogooblozheniye» / D. YU. Filip'yev, N. V. Pislegina. — 2-ye izd., pererab. - Barnaul: Izd-vo Altayskoy akademii ekonomiki i prava, 2012. - 219 s.
38. Fofanov, V.A. Bankovskiy uchet i audit: Uchebnoye posobiye / V.A. Fofanov. - M.: Dashkov i K, 2013. - 416 c.
39. Shtefan, M.A. Osnovy audita. Samouchitel / L.G. Makarova, M.A. Shtefan, A.K. Kovina. - M.: ID GU VSHE, 2013. - 406 c.
40. Yudina, G. A. Osnovy audita: ucheb. posobiye dlya studentov, obuchayushchikhsya po spetsialnostyam «Bukhgalterskiy uchet, analiz i audit», «Finansy i kredit», «Mirovaya ekonomika», «Nalogi i

- nalogooblozheniye» / G. A. Yudina, M. N. Chernykh. - 5-ye izd., pererab. i dop. - M.: KnoRus, 2012. - 382 s
41. Bank auditinin mahiyyəti və zəruriliyi-<http://banco.az/az/news/bank-auditinin-mahiyyeti-ve-zeruriliyi>
42. Audit rəyi- <http://mcgf.az/?/az/menu/20/>
43. Роль и место внутреннего аудита в системе управления банком-
https://gaap.ru/articles/rol_i_mesto_vnutrennego_audita_v_sisteme_upravleniya_bankom/
44. Auditor xidməti Azərbaycanın iqtisadi qüdrətinin möhkəmləndirilməsində mühüm rol oynayır-<http://www.respublica-news.az/index.php/dig-r-x-b-rl-r/dig-r-x-b-rl-r/item/11302-auditor-khidmaeti-azaerbaydzan-n-igtisadi-gudraetinin-moehkaemlaendirilmaesindae-muhum-rol-oynay-r>

XÜLASƏ

Müəssisələr böyüdükcə işlətdiyi personalın sayı və nəzarət etməli olan fəaliyyətlər də artır. Fəaliyyətlərin genişlənməsi nəticəsində, müəssisə sahiblərinin müəssisəni nəzarət altında tutması da çətinləşir. Məhz müəssisələrin fəaliyyətlərini və əməkdaşlarını nəzarət etməsi və daha fəal bir şəkildə fəaliyyətlərini davam etdirə bilməsi üçün güclü daxili nəzarət və audit mexanizminə ehtiyac var. Çünki yetərli inkişaf və bərpa olunmağı vaxtında yerinə yetirməyən şirkətlərdə, əməliyyat riskləri və balans quruluşundan qaynaqlanan müxtəlif risklər (varlıq mənbə tarazlığı kimi) ortaya çıxır. Xətalı və məkrli aparılan əməliyyatlar maliyyə informasiya axınına ya mane olmaqda və ya yanlış məlumat təqdim edilməsinə səbəb olur. Bank sistemi başqa sistemdən özünəməxsus olan xüsusiyyətlərinə görə seçildiyi kimi, bankın auditı də özünəməxsus olan xüsusiyyətlərə sahibdir. O, daxil olduğu sistemin, ümumilikdə onun bölmələrinin xüsusiyyətlərini özündə əks etdirir. Bütün ölkələrdə bank auditinin özünəməxsus şəkildə xüsusiyyətləri vardır. Bu da hər şeydən öncə onun əmələgəlmə tarixi, kökləri, mühiti, qanunvericilik bazası, tətbiq etmə mexanizmi, fəaliyyətinin qaydaları və digər amillərdən asılıdır.

Bazar münasibətləri şəraitində hesablaşmaların (müəssisələr, təsərrüfat subyektləri, səhmdar cəmiyyətlər, malalanlarla, malsatanlarla, maliyyə-kredit orqanları, fəhlə və qulluqçularla və digər təşkilatlarla) xeyli hissəsinin nağdsız qaydada aparılmasına baxmayaraq müəyyən bir hissəsi də nağd hesablaşmalara əsaslanır. O da fəaliyyətdə olan kassa vasitəsilə yerinə yetirilir. İqtisadiyyatın real sektoru ilə bankların əməkdaşlığı idarəetmə metodlarının daim təkmilləşdirilməsi olmadan qeyri-mümkündür. İdarəetmə sistemində başlıca elementlərdən biri kimi sözsüz ki, nəzarət çıxış edir. Kredit təşkilatları arasında rəqabət səviyyəsinin artması şəraitində, dövlət təşkilatları, xüsusi şirkətlər, kreditor və əmanətçilərin maraqlarının qorunduğu bir vaxtda banklarının mənfəətlə işləməsinin təmin olunması heç də asan məsələ deyildir. Bank qarşısında qoyulmuş məqsədlərə çatmaq üçün fəaliyyət uyğunluğunu təmin etmək məqsədi ilə nəzarət təşkil olunmalıdır.

РЕЗЮМЕ

По мере роста предприятий растет число занятых сотрудников и мероприятия, которые необходимо контролировать. В результате расширения операций владельцам бизнеса также сложно контролировать компанию. Необходимо создать сильный механизм внутреннего контроля и аудита, чтобы предприятия могли контролировать свою деятельность и сотрудников и продолжать действовать более активно. Поскольку компании, которые не имеют достаточного развития и возобновления своевременного восстановления, подвергаются различным рискам (таким как баланс активов), возникающим в результате операционных рисков и балансов. Мошеннические и коварные операции могут привести к потоку финансовой информации или неправильному диагнозу. Поскольку банковская система выбрана по своим характеристикам, уникальным для других систем, аудит банка также имеет определенные особенности. Он отражает характеристики системы, в которую он входит, в целом его разделы. Во всех странах банковские аудиты имеют конкретные характеристики. Прежде всего это зависит от даты образования, корней, окружающей среды, законодательной базы, механизма реализации, правил ее деятельности и других факторов.

Несмотря на то, что большинство расчетов в рыночных условиях (с предприятиями, хозяйствующими субъектами, акционерными обществами, финансовыми агентами, финансовыми учреждениями, сотрудниками, сотрудниками и другими организациями) являются безналичными, некоторые из них основаны на кассовом урегулировании. Он также осуществляется через кассовый аппарат. Сотрудничество между реальным сектором экономики и банками невозможно без постоянного совершенствования методов управления. Управление, как один из ключевых элементов в системе управления, контролируется. Нелегкая задача обеспечить, чтобы банки работали прибыльно в то время, когда уровень конкуренции между кредитными организациями возрастает, а государственные учреждения, частные компании, кредиторы и вкладчики защищены.

SUMMARY

As enterprises grow, the number of employees and activities that need to be monitored grow. As a result of expanding operations to business owners, it is also difficult to control the company. It is necessary to create a strong internal control and audit mechanism so that enterprises can control their activities and employees and continue to operate more actively. Since companies that do not have sufficient development and resume timely recovery, are exposed to various risks (such as the balance of assets) arising from operational risks and balances. Fraudulent and insidious operations can lead to a flow of financial information or an incorrect diagnosis.

Since the banking system is chosen according to its characteristics, unique to other systems, bank audit also has certain characteristics. It reflects the characteristics of the system, in which it enters, as a whole its sections.

In all countries, bank audits have specific characteristics. First of all, it depends on the date of formation, roots, environment, legislative framework, implementation mechanism, rules of its activities and other factors.

Despite the fact that most settlements in market conditions (with enterprises, business entities, joint-stock companies, financial agents, financial institutions, employees, employees and other organizations) are non-cash, some of them are based on a cash settlement. It is also carried out through the cash register.

Cooperation between the real sector of the economy and banks is impossible without continuous improvement of management methods. Management, as one of the key elements in the management system, is controlled. It is not an easy task to ensure that banks work profitable at a time when the level of competition between credit institutions is increasing, and public institutions, private companies, lenders and investors are protected. To achieve the goals set for the Bank, it is necessary to